Б. ТАРАШКЕВІЧ

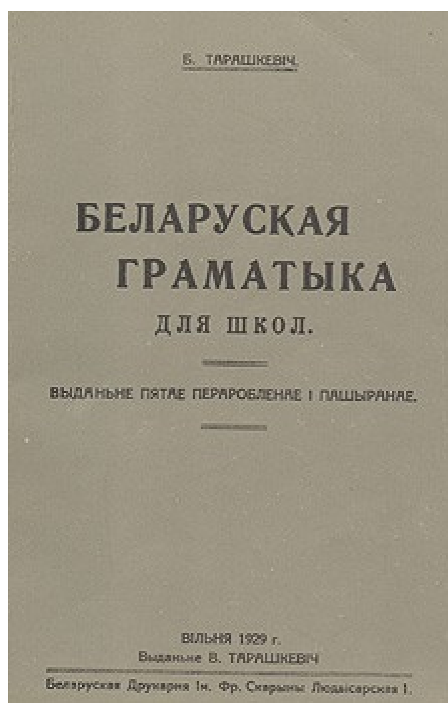
БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА

ДЛЯ ШКОЛ.

Выданьне пятае перапробленае і пашыранае

ВІЛЬНЯ 1929г.
Выданьне В. ТАРАШКЕВІЧ

Беларуская Друкарня Ім. Фр. Скарыны Людвісарская 1.

Б. ТАРАШКЕВІЧ.

БЕЛАРУСКАЯ
ГРАМАТЫКА
ДЛЯ ШКОЛ.

ВЫДАНЬНЕ ПЯТАЕ ПЕРАРОБЛЕНАЕ І ПАШЫРАНАЕ.

ВІЛЬНЯ 1929 г.
Выданьне В. ТАРАШКЕВІЧ

Беларуская Друкарня Ім. Фр. Скарыны Людвісарская 1.

ПРАДМОВА.

Мінула роўна 10 год, як вышла ў сьвет “Беларуская граматыка для школ”. За гэты час сталася ня толькі мовай прыгожага пісьменства ды рознароднай публіцыстыкі, але і мовай дзяржаўнаю або прызначай дзяржавай у публічным жыцьці. “Народнае нарэчча” сілаю сталася “літаратурным языком”. Гэта бязсумлівы факт, незалежна ад тае ці іншае ступені зроднасьці беларускае мовы з іншымі славянскімі.

Вялікае грамадзкае значэньне беларускае мовы вымагае ад культурных работнікаў асабліва ўважлівага апрацаваньня яе, як з боку навуковага, так і школьнага ўжытку.

“Беларуская граматыка для школ”, выданая першы раз у 1918 годзе, мела сваім заданьнем замацаваць і ўпарадкаваць выясьніўшыяся ўжо тады граматычныя асновы беларускай літаратурнай мовы ды ўстанавіць сталы правапіс.

Практыка жыцьця і прасьвечаная крытыка гадоў прызналі, што “ўсё найважнейшае зроблена добра”. Правапіс усталіўся і мае за сабою некаторую традыцыю.

Але тая самая практыка і крытыка паказалі на некаторыя пахібы, а нават, хоць толькі часткова, і паправілі іх.

Аўтар “Бел. грам. для школ” сам цяпер бачыць дужа выразна цэлую чараду яшчэ спрэчных пытаньняў (у аканьні, у правапісе чужаземных слоў і інш...), бачыць патрэбу і магчымасьць спрашчэньня правапісу, але не бярэцца праводзіць якія-колечы паважнейшыя зьмены такім індывідуальна-партызанскім спосабам, накідаючы свой праект праз школьны падручнік. Гэта павяло-б толькі да шкоднага хаосу.

Рэформа правапісу, калі мае быць праведзена, мусіць быць праведзена ў цэласьці ды ў сувязі з рэформай пісьма і пераглядам граматычных формаў (морфолёгія).

Адпаведныя праекты павінны быць апрацаванымі паасобнымі адзінкамі, але прайсці праз публічнае сіта грамадскай і навуковай крытыкі перш, чым маюць быць уведзенымі ў жыцьцё аўторытэтам культурных установаў. Бо тутака пасьпех, запраўды, можы быць людзём на сьмех.

Горш за тое: непавязаныя, паасобныя зьмены “на лепшае” могуць заграмазьдзіць і загарадзіць дарогу да запраўды *добрай* рэформы.

Дзеля гэтага аўтар устрымаўся ад увядзеньня і тых зьмен, якія прыняла “Акадэмічная Конфэрэнцыя па рэформе правапісу і азбукі”, скліканая Інстытутам Беларускае Культуры 14 лістапада 1926 г. ў Менску.

Ёсьць над чым падумаць і папрацаваць, дык можна і трэба пачакаць, высьцярагаючыся, каб *лепшыя* новыя дэталі, не псавалі больш-менш *неблагога* цэлага, якое *ўжо існуе*.

Цяперашняе выданьне “Беларускай Граматыкі для школ” мае на ўвазе неадкладныя патрэбы беларускай школы і ўсіх тых многіх, што жадаюць вывучыць беларускую мову шляхом саманавучаньня.

Гэтае выданьне спаўна перароблена і значна пашырана ў параўнаньні да ўсіх папярэдніх выданьняў. Увесь матэрыял на два концэнтрычныя колы: "Першае кола" і "Другое кола". Першае кола толькі *азнаямляе* вучня з граматычным матэрыялам, прывучае яго разьбірацца ў мове. Яно не зьвяртае ўвагі вучня на падрабязныя асаблівасьці або точнае азначэньне граматычных тэрмінаў, а на ўсё, можна сказаць, яшчэ паказвае пальцам: гэта - тое, гэна - тое; гэта - так, гэна - іначай...

Другое кола абыймае той самы матэрыял, толькі шырэй і ўводзіць вучня ў глыбейшы і больш падрабязны разбор. Тутака вучань *вывучае* тое, з чым пазнаёміўся папярэдні год у першым коле.

Бяручы гэты падручнік у рукі, вучань павінен быць ужо крыху азнаёмлены са сказам (дзейнік, выказьнік...) і з часьцінамі мовы (паняцьце аб скланеньні, спражэньні...), што можа быць зроблена вучыцелем без падручніка.

Матэрыял падзелены лекцыі такім спосабам, што пад літарай *А* знаходзяцца клясовы разбор і пытаньні, якія маюць прывясьці вучня да граматычных вывадаў ("правілаў"), памешчаных пад адпаведным параграфам. Пад літарай *B* знаходзіцца матэрыял для самастойнага апрацаваньня вучняў (у клясе або дома, залежна ад магчымасьці і патрэбы).

Падзел і расклад матэрыялу мае толькі аблягчыць працу вучыцеля, але зусім не змушае яго сьлепа йсьці за гэтым раскладам. Наадварот: вучыцель ня раз змушаны будзе рабіць значныя зьмены ў падзеле матэрыялу, залежна ад разьвіцця і поступу вучняў. Вучыцель павінен да гэтага загадзя прыгатовіцца і добра вывучыць падручнік. У некаторых разох ён змушаны будзе сам знайсьці матэрыял для апрацаваньня вучням, бо аўтар стараўся даваць самае неабходнае, каб не павялічыць залішне коштаў друку.

Увагі і параграфы, азначаныя зоркаю (*) пры цыфры, назначаны больш для вучыцеля, як вучняў, і могуць быць с карысьцю выясьнены апошнім толькі пры адпаведна высокім роўні іх разьвіцьця і падгатоўкі.

Б. Т.

Grudziądz 13.VIII. 1928.

Лекцыя 1.

А. 1.Нашто нам служаць зрок, слух, смак, вошчуп?
2.Якімі часьцямі цела мы бачым, чуем, нюхаем, смакуем, ашчуп-ваем?
3.Што мы распазнаём зрокам, слухам, нюхам, смакам, вошчупам?

§ 1. Знадворныя пачуцьці, прадмет. Зрок, слух, нюх, смак і вошчуп даюць распазнаць, што нас акружае з надворнага сьвету.
Зрок, слух, нюх, смак, вошчуп называюцца **знадворнымі пачуцьцямі**.
Усё, што падпадае пад зрок, слух, нюх, смак і вошчуп, называем **прадметамі**. Напрыклад: *чалавек, конь, дуб, выстрал, за-пах, салодкасьць, цяжар*.

УВАГА*. Прадметам лічым ня толькі тое, што беспасрэдна падпадае пад знадворнае пачуцьцё, але і ўсё тое, што можа быць прадметам увагі нашага розуму, калі аб гэтым гаворым, як аб прадмеце, напр.: асаблівасьць, думка, дабрата і пад. Прадметы знадворных пачуцьцёў называюцца прадметамі пачуцьцёвымі. Прадметы нашай думкі, розуму называем прадметамі разумовымі.

Б. 1. *Сколькі маеш знадворных пачуцьцёў і якія?*
2. *Назаві па аднаму прадмету на кожнае пачуцьцё.*
3. *Сьпісаўшы, падчыркні словы, што азначаюць прадметы.*

КАБЗАР.

Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе! Ой полем ідзе і штось ён нясе, і хлопец яго за руку вядзе. Ой праз поле хлопец старца за руку вядзе! Які гэта старац з хлопцам ідзе? То кабзар ідзе і кобзу нясе, а хлопец за руку к вёсцы вядзе. У вёску прыйшоў, на прызбу сеў і ціха людзём сьпяванку запеў. Укруг людзі стаяць, на старца глядзяць, бо да душы бедным людзям запеў. Галавою добрым людзём кіўне, грудку старую шырока надзьме, у струны утне, слова дабярэ і песьню старую сьвету пяе.

(К. Каганец)

Лекцыя 2.

А. 1.Якое слова абазначае прадмет у такім сказе: *вострая каса зламалася*?
2.Што тут сказана аб касе?
3.Назаві колькі прадметаў, што знаходзяцца ў хаце, на вуліцы, у полі.
4.Што маюць супольнага вось такія прадметы:

а)	малако сьнег цукар	б)	вугальле чарніла сажа	в)	клубок яблык яйко	г)	алей вада квас
д)	сонца месяц лямпа	е)	камень мур косьць	ж)	нож каса брытва	з)	шпілька шыла штык
і)	сьнег лёд	к)	агонь сонца	л)	цукар мёд	м)	пук сена

5.Што супольнага маюць чалавек, жывеліна й расьціна? Ці яны кормяцца, растуць, паміраюць разам?

§2. Асаблівасьці прадметаў. Усе, што можам заўважыць у прадметах і што можам аб іх сказаць, гэта - **асаблівасьці прадметаў**, напрыклад: *вострый, белы, чорны, круглы; сядзіць, ляціць, свеціць, грэе, колецца* і г.д.

§3. Ажыўленыя і неажыўленыя прадметы. Да ажыўленых прадметаў залічаем людзей, жывёліну і расьціну; да неажыўленых - рэчы і з'явішчы. *Чалавек, дзяўчына, конь, курапатка; дуб, васілек, грыб* - гэта прадметы ажыўленыя**.** Рэчы, як *стол, кніжка; з’явішчы, як дождж, бура, маланка* - прадметы неажыўленыя.

Б. 1. Перапісаўшы, падчыркні словы, што азначаюць асаблівасьці прадметаў:

Дажджавая вада нясмачная. Селета год ураджайны. Маленькі Сьцепка чытае цікавую кніжку. Моцна сьпіць шырокая рака. Ужо і халодная восень прышла. Золата і ў попеле відаць. Абміраюць на зіму і вужакі, і жабы, і яшчаркі. Дудар дудару дарма грае. Адзін хлеб прыедліў.

2. *Перапісаўшы, падчыркні прадметы ажыўленыя простай рыскай (_____), неажыўленыя пакручастай (〰〰〰).*

НА ПРАДВЕСЬНЕ.

Рушыўся сьнег. Зашумела вада. Раскаваліся рэкі ад лёду. Лынула вон зімавая вада. Сонца прыносіць цяпло і пагоду. Шумныя песьні іграюць лясы. Зморана трушанкай у хлявох адзываецца рыкам скацінка. Конікі ў стайнях іржаць пры жлабох. Бацян праляцеў над адрынкай. Будзіцца посьле зімовага сну па хацінках люд працавіты; скоранька цягне саху, барану, глядзіць - шыны на колах ці зьбіты.

Лекцыя 3.

А. 1. Аб гаворыцца ў папярэдняй лекцыі?
2. Як вас завуць па імені па прозьвішчу?
3. Ці ваша імя і вы самі гэта тое самае?
4. Ці вы складаецеся з гукаў, літараў?
5. Ці ваша імя і прозьвішча маюць цела?
6. Якая розьніца паміж намі і нашымі імёнамі, прозьвішчамі?

§ 4. Мы самі і нашыя імёны і прозьвішчы гэта зусім розныя рэчы. Мы жывём, ходзім, думаем, працуем. Імя і прозьвішча - гэта толькі назоў. Калі мы іх скажам, то гэта будзе **сказанае слова**, гук, што пераймаецца слухам; калі-ж мы іх напішам, то гэта будзе **пісанае слова**, літары, што пераймаюцца зрокам.

7. Ці прадметы неажыўленыя маюць свае назовы?
8. Якія бачыш перад сабой прадметы, і як яны называюцца?
9. *Сонца* грэе, *васілёк* пахне, *цукар* салодкі, а іхныя назовы ці грэюць, ці пахнуць, ці салодкія?
10. Ці асаблівасьці прадметаў маюць свае назовы?

§ 5. Прадметы неажыўленыя маюць свае назовы: *сонца, цукар, стол, кніжка* і падоб. Асаблівасьці прадметаў маюць таксама свае назовы, напрыклад:

грэе, пахне, саладзее, ламаецца
цёплы, пахкі, салодкі, ломкі.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні назовы прадметаў простай рысай (______), назовы асаблівасцей пакручастай (～～～～～).*

Горы рэдка стаяць паасобку. Яны цягнуцца доўгімі хрыбцінамі то вышэй, то ніжэй. Паміж гор ляжаць далы, чарнеюць правалы. Густыя туманы поўзаюць па вузкіх горных праходах. Горы часта закрыты тучамі, і толькі ў ясныя дні здалёку віднеюцца сваімі сьнегавымі белымі верхалінамі.

Шмат рэк пачынаецца ад сьнягоў, каторыя растайваюць у горах. Яны цякуць у ніз гаманлівымі ручаямі й вадаспадамі. Па дарозе падмываюць груды лёду й сьнегу, каторыя часам абвальваюцца ды засыпаюць цэлыя вёскі.

Лекцыя 4.

А. Пакажы словы, што азначаюць назовы прадметаў:

ВЕРНЫ ПРЫЯЦЕЛЬ.

У аднаго селяніна быў вялікі сабака. Стаў ён стары і ўжо не мог вартаваць гаспадарскага дабра. Не хацелася селяніну дарма карміць сабаку. Вось ён узяў з сабой вяроўку і камень ды пацягнуў сабаку да ракі.

Глядзіць на яго сабака разумнымі вачыма, быццам разумее, што думае гаспадар.

Сеў гаспадар з сабакам ў човен, ад'ехаў ад берагу і стаў прывязваць камень сабацы да шыі. Пасьля устаў і піхнуў нагой сабаку ў ваду, ды з размаху й сам туды-ж уваліўся.

§ 6. Слова, што азначае імя або назоў прадмету, называецца **іменем прадметным**, або **прадметнікам**, напрыклад: *прыяцель, селянін, сабака, даб-ро, вяроўка, камень* і г.д.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі:*

ВЕРНЫ ПРЫЯЦЕЛЬ (далейшы працяг).

Захліснула яго хваля, зусім ўжо пачаў тануць. Раптам чуе - нехта цягне яго. А гэта яго сабака. Камень адвязаўся, і ён кінуўся ратаваць свайго гаспадара. Схапіў зубамі за кашулю, выплыў зь ім да берагу і ледзь жывы расьцягнуўся на беразе.

Заплакаў селянін, абняў сабаку, стала яму стыдна. Да самае сьмерці карміў і даглядаў ён вернага свайго прыяцеля.

2. Напішы ад сабе пяць прыкладаў прадметнікаў.

ЛЕКЦЫЯ 5.

А. 1. Што такое *імя прадметнае*?

2. Чаму яно так называецца?

3. Што такое прадметнік?

4. Якая розьніца між такімі прадметнікамі: *хлапец* і *Янка*; *дзяўчына* і *Маня; места* і *Вільня; край* і *Беларусь; возера* і *Нарач?*

§ 7. Імя собскае і агульнае. Імя прадметнае можы быць або собскім: *Янка, Маня, Вільня, Беларусь, Нарач* і г.д. або агульным: *хлапец, дзяўчына, места, край, возера* і г.д. Собскае імя выдзяляе нейкую асобу або рэч з іншых падобных. Імя собскае гэта собскасьць не ўсіх хлапцоў, дзяўчат, не ўсіх гарадоў, краёў і вазёр, а толькі некаторых.

Імёны людзей і іх прозьвішчы, назовы краёў, гарадоў і мясцовасьцей, рэчак, гор і падобнае - гэта ўсё прадметнікі собскія і пішуцца з вялікай літары. Агульнае імя паказвае цэлы рад падобных рэчаў і пішацца з малой літары.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі агульныя простай рыскай, а прадметнікі собскія пакручастай:*

Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Кепска, пане Грыгоры: што далей, того - рай. Дняпро цячэ ў Чорнае мора. Заходняя Дзьвіна цячэ ў Балтыцскае мора, а Паўночная Дзьвіна - у Белае мора. Альпы - найвышэйшыя горы ў Эўропе. Аўдзей ўсё між людзей. Майстар з Міра: што цяў, то дзіра. Сьвіслач -рэчка невялічка. Язык да Кіева дапытае. Зорка Марс - найбліжэйшая ад зямлі плянэта.

Лекцыя 6.

А. 1. Ці гавораць, напрыклад, так: *мая* стол, *твой* кніжка, *мая* вакно, маё шапка?

2. Як трэба сказаць у такіх разох?

3. Як трэба сказаці: *мой*, *мая* ці *маё* пры такіх прадметах:

брат, сват, конь, слонь, дуб, ясень, капыл, перанос?
сястра, свацьця, лісіца, трава, ягада, восень, сякера, бяда?
хлапчанё, цялё, малако, насеньне, долата, хараство?

§ 8. Мужчынскі, жаночы і ніякі род. Калі да прадметніка можна прыставіць *мой, той, гэты*, то такі прадметнік лічыцца **мужчынскага роду**, напрыклад: *мой* брат, *той* стол, *гэты* конь. Калі можна прыставіць *мая, гэтая, тая*, то прадметнік **жаночага роду**, напрыклад: *мая* сястра, *тая* гаспадыня, *гэтая* хата. Калі можна прыставіць *маё, тваё,* то прадметнік **ніякага роду**: *маё* хлапчанё, пяро, гора і г.д.

4. Якая розьніца між такімі парамі слоў:

стол	вол	лямпа	бяда	вакно	здарэньне	**?**
сталы	валы	лямпы	беды	вокны	здарэньні	

§ 9. Прадметнік можа мець **два лікі: адзіночны і множны.** Калі прадметнік азначае адзін прадмет, то гэта адзіночны лік: *стол, вол* і г.д.;калі-ж болей, то гэта множны лік: *сталы, валы* і г.д.

Б. 1. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі і абазнач зьверху пачатковымі літарамі, якога яны рода* (мужчынскі род - *м.р.*; жаночы род - *ж.р.*; ніякі род - *н.р.*).

У ВЫРАЙ.

Кончылася лета. Надышло лета. Пачынаюць ляцець птушкі ў вырай. Дарога ў вырай вельмі вялікая. Нашая ластавачка, напрыклад, пралятае дарогу да дзесяцёх тысяч міль. Шмат меншая дарога ў зязюлі і дразда. У гусей вырай недалёкі, а качак можна бачыць і ў зіму.

2. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі і абазнач зверху, якога яны ліку* (адзіночны лік - *адз.л.*; множны лік - *мн.л.*):

(Працяг). Якім птушкам трэбы далёка ляцець, тыя першыя зьбіраюцца ляцець. У пачатку восені яны ўжо ўсе павылятаюць. Астаюцца толькі: вароны, галкі, вераб'і, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак.

Чаму адні птушкі пакідаюць нас на зіму, а іншыя застаюцца? Кажуць, холаду баяцца. Але-ж вароны, вераб'і і дзятлы ўсё роўна птушкі, а вось зімуюць у нас. Ня холад, а голад гоніць ад нас нашых птушак.

ЛЕКЦЫЯ 7.

А. 1. Калі скажам, што слова *брат* адказвае на пытанне *хто?*, то на якое пытаньне адказвае слова *стол, кніжка, пяро*?

2. Успомніць лекцыю аб прадметах ажыўленых і неажыўленых. Як мы кажам - *хто?* ці *што?* - на чалавека, вала, каня, птушку, камара, чарвяка?... А на дрэвы, краскі, травы? (напр. дуб, жыта, званец, баравік - хто? ці што?)

§ 10. Аб ажыўленых прадметах гаворым *хто*, аб неажыўленых *што*. Але ў мове (і ў граматыцы) расьціны залічаюцца да неажыўленых, і аб іх гаворыцца *што*. *Хто* гаворыцца толькі аб тых прадметах, што самыя “па сваёй волі” могуць зьмяняць сваё месца: чалавек і жывёліна.

3. На якія пытаньні адказваюць прадметнікі, калі кажам так:

кніжка ад брата	кніжкі ад братоў	
кніжку даў брату	кніжкі даў братом	
люблю брата	люблю братоў	**?**
узяў пяро з кніжкай	узяў пёры з кніжкамі	
казаў аб кніжцы	казаў аб кніжках	

4. Параўняй словы: брат, брата, брату, братам, браце; браты, братоў, братом, братамі, братох - і скажы, чым яны розьняцца.

§ 11. Прадметнікі зьмяняюць канчатак слоў у адзіночным і множным ліку ў залежнасьці ад розных пытаньняў такім спосабам:

пытаньне *адзіночны лік* *множны лік*

1.	**хто, што (ёсьць?)**	работнік, молат	работнікі, молаты
2.	**каго, чаго (няма?)**	работніка, молата	работнікаў, малатаў
3.	**каму, чаму (даю?)**	работніку, молату	работнікам, малатом
4.	**каго, што (віню?)**	работніка, молата	работнікаў, малаты
5.	**кім, чым (твару?)**	работнікам, молатам	работнікамі, малатамі
6.	**пры кім, пры чым?**	работніку, молаце	работніках, малатох
7.	**клікучы**, кажам:	работніча! молаце!	работнікі! молаты!

Б. *Сьпісаўшы, падчыркні прадметнікі і над кожным напішы пытаньне, на якое адказвае дадзены прадметнік:*

Жыве ў лесе заяц. Ніхто не баіцца зайца. Кепка жыць зайцу. Зайца ўсе крыўдзяць. Нават малых дзяцей не палохаюць зайцам. Затое шмат цікавых казак ёсьць пра зайца.

Зайцы зімою бялеюць. Тады не адрозьніш зайца ад сьнегу. Галодна бывае зайцам узімку. Паляўнічыя страляюць зайцаў. Ваўкі жывяцца зайцамі. Ніхто не бядуе аб зайцах. Зайча, зайча! бедная доля твая!

Лекцыя 8.

А. 1. Залежна ад якіх пытаньняў зьмяняюць свае канчаткі прадметнікі?

2. Ці канчаткі прадметнікаў зьмяняюцца таксама ў залежнасьці ад ліку?

3. Ці прадметнік можа зьмяняць свой род таксама, як лік?

§ 12. Скланеньне. Тая форма, якую прымае прадметнік у залежнась-ці ад пытаньняў, называецца **склонам**. Зьмена канчатку прадметнікаў у адзі-ночным і множным ліку па склонах называецца **скланеньнем**.

Склонаў сем. Кожны з іх мае свой назоў. Вось назовы склонаў і прыклад скланеньня:

склоны	(пытаньні)	*адз. лік.*	*множ. лік.*
1. **назоўны**	хто? што?	брат, стол	браты, сталы
2. **род**	каго? чаго?	брата, стала	братоў, сталоў
3. **давальны**	каму? чаму?	брату, сталу	братом, сталом
4. **вінавальны**	каго? што?	брата, стол	братоў, сталы
5. **творны**	кім? чым?	братам, сталом	братамі, сталамі
6. **месны**	пры кім? пры чым?	браце, стале	братох, сталох
7. **клічны**		браце, стол!	брате, сталы

Б. 1. *Назовы склонаў і зьвязаныя з імі пытаньні навучыся напамяць па парадку.*

2. *Праскланяй на пісьме прадметнікі:* сват, конь, дуб, вада, зямля, вакно. Парадак мае быць такі (як у § 12):

склон	*адз. лік.*	*мн. лік.*
1. Назоўны (хто?)	сват	сваты
2. Родны (каго?)	свата	сватоў і г. д.

УВАГА. Узоры скланеньня знойдзеш у “Другім коле”, лекцыі 6, 8, 10 і 12.

Лекцыя 9.

А. 1. Што такое прадметнік, або імя прадметнае?
2. Што такое імя собскае, або прадметнік собскі?
3. Што такое імя агульнае, або прадметнік агульны?
4. Назаві колькі прадметнікаў собскіх і колькі агульных.
5. Колькі ведаеш лікаў і якіх?
6. Дай прыклады на лік адзіночны і множны.
7. Што такое скланеньне? Пералічы склоны папарадку.
8. Праскланяй такія прадметнікі: вол, пясок, дождж, канец, хвалько, брат, народ, страх, лось, локаць, конь, верабей, лой, абычай.

Б. *Праскланяй на пісьме:* корч, купец, слонь, сажань, каравай, вада, верацяно, неба.

УВАГА. У першым коле ня трэба каб вучні аддзялялі канчаткі ад асновы.

Лекцыя 10.

А. 1. Пералічы склоны папарадку.
2. Праскланяй такія прадметнікі: сяло, палена, плячо, мора; галава, каліна, рука, горка, зара, зямля, доля, косьць, рэч, кроў.

Б. 1. *Праскланяй на пісьме:* калена, гора; трава, маліна, гара, злосьць, кісьля, печ.
2. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі і над кожным напішы склон і лік:*

АРАТАЮ.

Ары, ары, чалавеча, ары ад раньняй зары да ночнай пары! Сошку тваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чалавеча, араць; коніка-сябра свайго паганяй; хлеба скарынку з сабою вазьмі, чуць толькі сьвет - ты з сахой выхадзі, постаць на полі сабе адвядзі, кідай баразны ты з краю ў край і родную песьню ціха сьпявай.

Лекцыя 11.

А. 1. Успомніце лекцыю *аб асаблівасьцях прадметаў*.

2. Якія словы азначаюць асаблівасьці прадметаў, калі скажам так:

чорная хмара -	хмара чарнее,	чарнела,	будзе чарнець
жоўтае збожжа -	збожжа жаўцее,	жаўцела,	будзе жаўцець
сівы волас -	волас сівее,	сівеў,	будзе сівець
стары чалавек -	чалавек старэе,	старэў,	будзе старэць
брахліввы сабака -	сабака брэша,	брахаў,	будзе брахаць
курная хата -	хата курыць,	курэла,	будзе курэць

3. Якая розьніца паміж асаблівасьцямі: *чорны і чарнее; жоўты і жаўцее; сівы і сівее; стары і старэе* і г.д.?

§ 13. Адныя асаблівасьці паказваюць нейкую прымету прадмета, незалежную ад часу: жоўты, чорны, сівы, стары, брахлівы, курны і г.д.

Другія асаблівасьці паказваюць, што прадмет нешта дзеець, або што з ім дзееца: брэша, курыць, жаўцее і г.д. Такія асаблівасьці зьвязаны з часам: сабака брэша (*цяперашні час*); сабака брахаў (*прошлы час*); сабака будзе брахаць (*будучы час*).

Слова, што азначае не зьвязаную з часам асаблівасьць - прымету, называецца **прыметнікам** , або **іменем прыметным**, напр.: жоўты, чорны, брахлівы, добры, цяжкі і г.д.

Другія асаблівасьці паказваюць, што прадмет нешта дзеець, або што з ім нешта дзеецца: брэша, курыць, жаўцее і г.д. Такія асаблівасьці зьвязаны з часам: сабака брэша (цяперашні час); сабака брахаў (прошлы час); сабака будзе брахаць (будучы час).

Слова, што азначае асаблівасьць - дзеяньне, зьвязаную з часам, называецца **дзеясловам**, напр.: жаўцее, чарнее, крычыць, сядзіць, сядзеў, будзе сядзець, сядзе, сядзь!, сеў-бы і г.д.

Б. *Сьпісаўшы, падчыркні прыметнікі простай рыскай, а дзеяслоў пакручастай.*

ЗІМА.

Прышла зіма халодная, нягодная зіма. Цярпі, зямелька родная: няма дабра, няма! Прыцьмілась сонца яснае, прыціх шум баравы. На полі пустка страшная - ні збожжа, ні травы. Сьнег белы мёртва сьцелецца пасьцеляй грабавой. Сапе, шуміць мяцеліца, мяце сьнег, як мятлой. Мароз, як кат бязжаласны, ў лёд рэчку закаваў, стральбой сваёй праклятаю ў лёт слабых птушак б'е, пры хаце і за хатаю спакою не дае.

Я. Купала.

Лекцыя 12.

А. 1. Да пададзеных прыметнікаў дадай прыметнікі паводле ўзору, адказваючы на пытаньні: *які? якая? якое? чый? чыя? чыё?*

касец:	*які?*	спраўны,	дужы,	вясёлы і г.д.
бяроза:	*якая?*	белая,	кудравая і г.д.	
жалеза:	*якое?*	-//-	-//-	-//-
мех:	*чый?*	кавальскі,	дзядоўскі	-//-
піла:	*чыя?*	бацькаўская,	-//-	-//-
пяро:	*чыё?*	-//-	-//-	-//-

2. Ці можна сказаць так:
спраўная касец, або - бачу спраўнаму касцу
белы бярозка або - бачу белыя бярозку
залатая пяро, або - пішу залатых пяром.

3. Як трэбя зьмяніць прыметнікі, каб вышла правільна?

4. Праскланяй прадметнік разам з прыметнікам: добры сын, дужая рука, вострае пяро.

§ 14. Згода прыметнікаў з прадметнікамі. Прыметнікі зга-джаюць свой род, лік і склон з тымі прадметнікамі, да каторых адносяцца: цёп-лая шапка, цёплых шапак і г.д.

Б. 1. *Праскланяй на пісьме:* ясны дзень, цёмная ноч, круглае вакно *(узоры скланеньня прадметнікаў гл. “Другое кола” лекцыя 14).*

2. *Перапісаўшы, падчыркні прадметнікі:*

У нашага свата харошая хата, печ яго маляваная, чэсьць яго каханая. Высака стаіць яснае сонца. Жоўтае жытняе поле ціха калосьсем шуміць. Сіняя хваля шуміць і бурліць. Ня шумі ты гэтак смутна, маладзенькі колас! Начлежнікі выбралі высокі сухі груд ды разлажылі агонь. Праляцела борзда лета, наша сьветлая пара. Льецца Нёман паміж гораў, сьветлы, чысты, як раса. Сіняе неба стала яшчэ сінейшае. Найсінейшае неба бывае на раніцы.

Лекцыя 13.

А. 1. Калі скажам так: *два* ляжаць, *два* стаяць, *пяты* ходзіць, *шосты* носіць*), то на якія пытаньні адказваюць словы *два, пяты, шосты*?

2. На якое пытаньне адказваюць словы: *чацьвёра, сямёра, сто, двое, трое, тысяча*?

3. На якое пытаньне адказваюць словы: *першы, другі, трэці, дзесяты, дваццаты*?

4. Каторы цяпер год?

*) Загадка: чалавек і дзьверы.

§ 15. Імя лічэбнае або лічэбнік. Словы, што адказваюць на пытаньне *колькі?* і *каторы па парадку?* - называюцца лічэбнікамі, або імем лічэбным.

Тыя лічэбнікі, што адказваюць на пытаньнне *колькі?* называюцца **колькаснымі**: адзін, два, тры і г.д.

Тыя лічэбнікі, што адказваюць на пытаньне каторы *па парадку?* называюцца **парадкавымі**: першы, другі, трэці і г.д.

5. Вось табліца лічэбнікаў:

лічэбнікі колькасныя	*лічэбнікі парадкавыя*		
1. адзін, адна, адно	першы,	-ая,	-ае
2. два, дзьве, два	другі,	-ая,	-ое
3. тры	трэці,	-яя,	-яе
4. чатыры	чацьверты,	-ая,	-ае
5. пяць	пяты,	-//-,	-//-
6. шэсьць	шосты,	-//-,	-//-
7. сем	сёмы,	-ая,	-ае
8. восем	восьмы,	-//-,	-//-
9. дзевяць	дзевяты,	-//-,	-//-
10. дзесяць	дзесяты,	-//-,	-//-
11. адзінаццаць	адзінаццаты,	-//-,	-//-
12. дванаццаць	дванаццаты,	-//-,	-//-
13. трынаццаты	-//-,	-//-,	-//-
14. чатырнаццаць	-//-,	-//-,	-//-
15. пятнаццаць	-//-,	-//-,	-//-
16. шаснаццаць	-//-,	-//-,	-//-
17. семнаццаць	-//-,	-//-,	-//-
18. васемнаццаць	-//-,	-//-,	-//-
19. дзевятнаццаць	-//-,	-//-,	-//-
20. дваццаць	дваццаты,	-//-,	-//-
21. дваццаць першы	дваццаць першы,	-//-,	-//-
30. трыццаць	трыццаты,	-//-,	-//-
40. сорак	саракавы,	-//-,	-//-
50. пяцьдзесят	пяцьдзесяты,	-//-,	-//-
60. шэсьцьдзесят	шэсьцьдзесяты,	-//-,	-//-
70. семдзесят	-//-,	-//-,	-//-
80. восемдзесят	-//-,	-//-,	-//-
90. дзевяцьдзесят	-//-,	-//-,	-//-
100. сто	соты,	-//-,	-//-

101. сто адзін	сто першы,	-//-,	-//-
200. дзьвесьце	двухсоты,	-//-,	-//-
300. трыста	трохсоты,	-//-,	-//-
400. чатырыста	чатырохсоты,	-//-,	-//-
500. пяцьсот	пяцьсоты,	-//-,	-//-
600. шэсьцьсот	шэсьцьсоты,	-//-,	-//-
700. семсот	семсоты,	-//-,	-//-
800. восемсот	восемсоты,	-//-,	-//-
900. дзевяцьсот	дзевяцьсоты,	-//-,	-//-
1000. тысяча	тысячны,	-//-,	-//-
2000. дзьве тысячы	двутысячны,	-//-,	-//-
1000000. міліён	міліённы,	-//-,	-//-

Б. 1. *Перапісаць табліцу лічэбнікаў*, дапаўняючы прапушчанымі парадкамі (ад 13 да 19 і ад 60 да 90).

2. *Напісаць славамі:* 1848, 1905, 1914, 1917, 1927; 1812-ы, 1831-ы, 1863-і.

Лекцыя 14.

А. 1.Прыгледзься да табліцы лічэбнікаў і скажы, якія з іх маюць род, а якія не.

2. Ці лічэбнікі скланяюцца? Якія лічэбнікі скланяюцца падобна да прыметнікаў, а якія падобна да прадметнікаў?

3. Праскланяй: *пяты нумар, пяць гавец, сто гадоў.*

§ 16. Род могуць зьмяняць толькі парадкавыя лічэбнікі, а з колькасных *адзін, -а, -о і два, дзьве, два*.

Парадкавыя лічэбнікі зусім падобныя да прыметнікаў і скланяюцца таксама, як прыметнікі. Колькасныя роду не зьмяняюць і скланяюцца падобна да прадметнікаў. *(Узоры скланеньня лічэбнікаў глядзі "Другое кола" лекцыя 17).*

Б. *Перапісаўшы, падчыркні колькасныя лічэбнікі простай рыскай, а парадкавыя пакручастай:*

На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Адно кажа - зіма, другое - лета, а трэцяе - а мне ўсё роўна (сані, калёсы і конь). Слонь можа насіць пяцьдзесят, шэсцьдзесят і нават сто пудоў цяжару. Янка Купала радзіўся ў адным годзе з Якубам Коласам - у тысяча восемсот восемдзесят другім годзе. Ёсць мясцовасьці, дзе бывае дзьвесьце дажджовых дзён на год. Пад адным брылём чатыры браты (стол). Аднаго бацькі, аднае маткі ня роўныя бываюць дзіцяткі. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. У тыдні сем дзён.

Лекцыя 15.

А. 1. Зьвярнуць ўвагу на словы, друкаваныя курсівам:

Хадзіў ці доўга *ён*, ці мала, ды толькі нешта адзін раз бяда ў бару *яго* спаткала... Во як казаў нам *сам* Тарас. *Ніхто* з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, *якая іх* зьвязала сіла, і *чым яна* так хлопцу міла. *Які* сакавік, *такі* красавік. На ўсё сяло адзін вол і *той* гол. На вайну *ты* паедзеш.

2. На якія пытаньні адказваюць словы: *я, ты, ён, яна, яно, ніхто, сам*?
3. На якія пытаньні адказваюць словы: *той, такі, які*?
4. Ці словы *я, ты, ён, сам, хто* самы сабой называюць нейкі прадмет?
5. Ці словы *той, такі, гэты* самы сабой называюць нейкую прымету?

§ 17. Займеньнік. Словы я, ты, ён, хто, што, нехта, нешта, сам і падобныя, хоць і адказваюць на пытаньне *хто? што?*, але самы не называюць аніякага прадмету, а таму ня лічацца прадметнікамі. Гэтыя словы толькі паказваюць на прадмет, яны стаяць заместа імені прадметнага. Вось, напрыклад, у першым прыкладзе заместа імені прадметніка "Тарас" ужыта *ён, яго, сам.* Каб ня было сказана, што гэта "Тарас", то мы б і ня ведалі-б, аб кім іменна гутарка.

Словы *мой, твой, свой, такі, які, увесь, кожны, чый, каторы* і падобны да прыметнікаў або да лічнікаў, але ані прыметы, ані лічбы не азначаюць, а ўжываюцца заместа імені прыметнага або лічэбнага.

Словы, што ўжываюцца *заместа імені* прадметнага, прыметнага, або лічэбнага, называюцца **займеньнікамі**.

Б. *Сьпісаўшы, падчыркнуць займеньнікі: што заместа імені прадметнага - простай рыскай; што заместа імені прыметнага - пакручастаю.*

Як хто хоча, так па свайму гору плача. Не за што сказаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Прылажыце руку да левага боку вашае грудзіны і вы пачуеце, як б'ецца ваша сэрца: гэта сэрца разганяе кроў па ўсім нашым целе. На кім скрупіцца, а на кім зьмелецца. На гэтае лета добра і гэта. На сваім кані, як хачу, скачу. На што нам тыя пісталеты, калі страляць ня ўмеем? Па мне хоць воўк сабе траву еш. Якое дзерава, такі й клін. Ня ўвесь сьвет, што ў ваконцы.

Лекцыя 16.

А. 1. Што такое займеньнік? Якія ведаем займеньнікі?
2. Якія займеньнікі зьмяняюць род, а якія не?
3. Праскланяй: я, ты, ён, яна, яно; хто, што, мой, мая, маё.

§ 18. Тыя займеньнікі, што падобныя да прыметнікаў, зьмяняюцца ў родзе, напр.: мой, мая, маё; такі, такая, такое.

Займеньнікі **я, мы** называюцца займеньнікамі **першай асобы**.

Займеньнікі **ты, вы** называюцца займеньнікамі **другой асобы**.

Займеньнікі: **ён, яна, яно, яны** называюцца займеньнікамі **трэцяй асобы**.

Усе займеньнікі скланяюцца. Узоры скланеньня займеньнікаў пададзены ў наступнай лекцыі.

Б. *Паданыя займеньнікі перапішы ва ўсіх трох радох (калі маюць):*

я, ты, ён, мы, вы, яны;
мой, твой, свой, нашы, вашы, іхны;
гэты, гэны, той, такі, гэткі;
хто, што, які, каторы, чый;
увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы;
нехта, нешта, неякі (нейкі), нечый, хтось, хтосьці, неякісь, чыйсь;
ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны.

Перапісаўшы, падчыркні займеньні падобныя да прадметнікаў простай рыскай, падобныя да прыметнікаў пакручастай, падобныя да лічэбнікаў двумя простымі.

Лекцыя 17.

§ 19. Прыклады скланеньня займеньнікаў:

а)

	адзіночны лік:				множны лік:		
Н.	я	ты	ён	яна	мы	вы	яны
Р.	мяне	цябе	яго	яе	нас	вас	іх
Д.	мне	табе	яму	ей	нам	вам	ім
В.	мяне	цябе	яго	яе	нас	вас	іх
Т.	мной(ю)	табой(ю)	ім	ёй(ю)	намі	вамі	імі
М.	мне	табе	ім	ёй	нас	вас	іх

б)

	адзіночны лік:			множны лік:	
Н.	мой	мая	маё	мае	
Р.	майго	маей	майго	маіх	
Д.	майму	маёй	майм	маім	для усіх
В.	як Н або Р	майму	маё	як Н або Р	трох радоў
Т.	маім	маё	маім	маймі	

М.	маім	маёй	маім	маіх

Б. *Праскланяй на пісьме ва ўсіх трох радох займеньнікі*: я, ты, ён; твой, свой, чый, той.

УВАГА. Узоры скланеньня іншых займеньнікаў дадзены ў другой часьці граматыкі (лекцыя 19).

Лекцыя 18.

А. 1. Да пададзеных прадметнікаў дадай адказ на пытаньне: *што робіць прадмет? або што з ім дзеецца?* такім спосабам:

вучань	-	*што робіць?*	-	піша, чытае
вучыцель	-	*што робіць?*	-	-//-
конь	-	-//-	-	-//-
вецер	-	-//-	-	-//-
краска	-	*што з ей дзеецца?*	-	красуе, вяне...
дуб	-	*што з ім дзеецца?*	-	-//-
дождж	-	-//-	-	-//-

§ 20. Дзеяслова. Слова, што адказвае на пытаньне *што робіць прадмет* (што *дзеець*)?, называецца дзеясловам, напрыклад: *піша, чытае, вяне, красуе, сядзіць, ідзе* і падоб.

2. Успомні лекцыю аб асаблівасьцях прадмету і скажы, якую асабліваськць азначае дзеяслова, а якую прыметнік. (Гл. лекцыю 11 § 12).

Ціха на зямлю спускаецца ноч. Усё заціхае. Птушкі перасталі сьпяваць і дрэмлюць на сваіх седалах. Край неба, дзе зашло сонца, блішчыць чырвоную стужкаю. Тонкія лёгкія хмаркі ахварбаваліся ў залаты цьвет. Белаватаю пялёнкай уздымаецца туман над лугамі. Цемната ўсё гусцее і гусьцее ды закрывае ад вачэй і поле, лес. Узышла ўжо першая зорка. Кажаны вылецелі з сваіх месц, дзе яны сядзелі ўвесь дзень. На балоце закракталі жабы. За лесам ясьнее: гэта круглы месяц запаліў ліхтарык і сьвеціць над чорнаю зямлёю. Тухнуць агні, і вёска заціхае.

Лекцыя 19.

А. 1. Якая розьніца між такімі сказамі:

агонь *гаручы і* {
агонь гарэў... (прошлы час)
агонь гарыць... (цяперашні час)
агонь будзе гарэць, загарыць (будучы час)

2. Якая галоўная розьніца між прыметнікамі і дзеясловам па значэньні (па сэньсе)?

3. Зьвяжы (спражы) дзеяслова з займеньнікамі першай, другой і трэцяй асобы ў адзіночным і множным ліку:

адзін. лік:	1 асоба	*я*	пішу;	*множны лік:*	*мы*	пішам
	2 асоба	*ты*			*вы*	.....
	3 асоба	*ён* / *яна* / *яно*			*яны*	.....

4. Зрабі тое самае ў прошлым і будучным часе: я пісаў, ты пісаў і г.д.; я буду пісаць, ты будзеш пісаць і г.д.; я напішу, ты напішаш і г.д.

§ 21. Спраженьне. Дзеяслова зьмяняецца ў часе, ліку і асобе. Такая зьмена называецца спражэньнем.

Часоў - тры: **цяперашні, прошлы і будучны**, напрыклад:

цяперашні час:	я пішу,	—
прошлы час:	я пісаў,	я напісаў
будучны час:	я буду пісаць,	я напішу

Лікі - два: адзіночны і множны, напрыклад:

адзіночны:	я пішу;	ты пішаш;	ён, яно піша
множны:	мы пішам,	вы пішаце,	яны пішуць.

Асобы - тры: першая, другая і трэцяя, напрыклад:

1. *першая:*	*я* пішу, *мы* пішам, *я* напісаў, *я* напішу і г.д.
2. *другая:*	*ты* пішаш, *вы* пішаце, *ты* напішаш і г.д.
3. *трэцяя:*	*ён, яна, яно* піша; *яны* пішуць і г.д.

§ 22.*) Галоўная розьніца між дзеясловам і прыметнікам тая, што дзеяслова абазначае асаблівасьць прадмету зьменную і залежную ад часу. Прыметнік-жа азначае асаблівасьць незалежна ад часу. Напрыклад: *гарыць і гаручы; сівее і сівы...* Гэта розьніца па значэньні (па сэньнсе). Па форме розьніца тая, што прыметнік скланяецца, а дзеяслова спрагаецца.

Б. 1. *Сьпісаўшы, падчыркні дзеясловы і зьверху надпішы час пачатковымі літарамі (*цяперашні час - *цяп.ч.;* будучы час - *буд.ч.):*

Вязала жанчына на полі ячмень. Надышла хмара, загрымела. Бачыць яна, што да дажджу адна ня ўправіцца. “Паклічу куму”, падумала яна. А кума ўжо ўправілася з сваёю работай ды йшла дадому. “Памажы мне, галубка, зьвязаць ячмень!” папрасіла яна. – “Калі-ж, кума, жыбулькі надта колюцца”, адказала

кума. А ўзімку прыходзіць яна да кумы ды кажа: “Дай мне, кумка, мукі на аладкі!” – “Прышла кумка, па муку, а жыбулька - за руку!” адказала тая.

Лекцыя 20.

А. 1. Праспрагаць дзеясловы *рабіць, хадзіць, мець* такім спосабам:

	цяпер. час		**прош. час**		**будучы час**	
	адз. л.	*мн. л.*	*адз. л.*	*мн. л.*	*адз. л.*	*мн. л.*
1	я раблю	мы робім	я рабіў, -ла	мы рабілі	я буду рабіць	мы будзем рабіць
2	ты робіш	вы робіце	ты рабіў, -ла	вы рабілі	ты будзеш рабіць	вы будзеце рабіць
3	ён яна яно робіць	яны робяць	ён рабіў яна рабіла яно рабіла	яны рабілі	ён яна яно будзе рабіць	яны будуць рабіць

2. Пакажы дзеясловы ў такіх сказах: *хадзіў ты ў полі, як гуляў на волі. Хадзіў бы ты ў полі, каб быў на волі. Хадзі ты ў полі, як будзеш на волі.*

3. Чым яны розьняцца міжы сабою?

§ 22. Лады: абвяшчальны, умоўны і загадны. Пры спражэньні дзеяслова можа зьмяняцца на тры лады: **абвяшчальны, умоўны і загадны.**

Абвяшчальны лад “абвяшчае”, што было, што ёсьць, што будзе: *хадзіў, хаджу, буду хадзіць; пайшоў, пайду* і г.д.

Загадны лад выражае “загад” або просьбу, покліч, прасьцярогу ці што падобнае: *нясі, зьмілуйся, бараніце, не паваліся, няхай жыве! няхай жывуць!* і г.д.

Умоўны лад паказвае, што дзеяньне залежыць ад нейкай умовы: *я зрабіў-бы, пайшоў-бы* і г.д. (*каб хацеў, каб мог...*).

4. Пакажэце словы, што адказваюць на пытаньне *што рабіць?*:

Эх, кіньце крыўдаю карміцца! Чаму-ж нам ня пець, чаму не гудзець. Калі-ж ты забабонамі пакінеш нас карміць, над роднымі загонамі пятлю крутую віць?

§ 23. Неазначальнік. Такія формы, як рабіць, карміць, карміцца, пець, магчы, сячы, ісьці і падобн. (на пытаньне *што рабіць?*) называюцца **неазначальнікам**. Яны “не азначаюць” ні часу, ні ліку, ні асобы, а толькі *называюць* само дзеяньне ці стан прадмету.

Побач з формамі на *-ць* ужываюцца і формы на *-ці: лётаці, ламаці, хадзіці, задумаціся, паваліціся* і г.д.

Б. *Перапісаць і зверху скарочана азначыць лад дзеяслова.*

Дзе араты плача, там жняя скача. Кожнаму знайшлася-б праца. Што пасееце, то й сажнеце. Нуда бядзе не дапаможа. Зазьвіні ты, як звон, і удар, як пярун, песьня наша, як воля, магучая! Хай крыўдзіцель дрыжыць, як падбіты каршун, хай нясуцца ў свет рэхі грымучыя! Каб даў-бы, то і меў-бы. Эх, трэба ўчыць яшчэ вас многа, як свайго брата шанаваць.

Лекцыя 21.

А. 1. Праспрагай у загадным і ўмоўным ладзе паводле далучанага ўзору: *малаціць, шанаваць, ударыць, дрыжаць*.

	Загадны лад.		**Умоўны лад.**	
	Адз. лік	*Мн. лік*	*Адз. лік*	*Мн. лік*
1 ас.	(няма)	малаціма!	я малаціў-бы	мы малацілі-б
2 ас.	малаці!	малаціце!	ты малаціў-бы	вы малацілі-б
3 ас.	хай ён, яна, яно малоціць!	хай яны малоцяць!	ён малаціў-бы яна малаціла-б яно малаціла-б	яны малацілі-б

§24. Умоўны лад дастанем, прыставіўшы дапаможнаю частку *–бы* або *-б* да прошлага часу: *я пашоў-бы, зрабіў бы, яна пашла-б, яно пашло-б* і г.д.

2. Праспрагай у цяперашнім часе: *ламаць, глядзець, паліць*.

3. Ці можна ўтварыць цяперашні час ад *зламіць, угледзіць, спаліць*?

4. Якая розьніца ў значэньні паміж *ламаць* і *зламаць*, *глядзець* і *угля-дзець*, *паліць* і *спаліць*? Дай прыклады дзеясловаў падобных да *ламаць* і падобных да *зламаць*.

5. Як будзе будучны час ад *ламаць, глядзець, паліць і зламаць, угледзіць, спаліць*?

§ 25. Трываньне. Дзеясловы бываюць двух трыванняў: **закончанага** і **незакончанага.** Закончанае адказвае на пытаньне *што зрабіць*? (зламаць, угледзіць, запаліць); незакончанае - на пытаньне *што рабіць*? (ламаць, глядзець, паліць).

Закончанае трываньне ня мае цяперашняга часу, а будучны час мае просты (зламаю, угледжу, спалю і г.д.); незакончанае трываньне мае цяперашні час (ламаю, гляджу і г.д.), а будучны час зложаны (буду ламаць, буду глядзець і г.д.).

Б. *Перапісаўшы верш, выпісаць па парадку ўсе дзеясловы, а побач кожнага азначыць ягоную форму і неазначальнік такім способам:*

Загаснуць - буд.ч.; 3 ас. мн. л.; апав. лад; законч. трыв.; неазначальнік - загаснуць.

Загіне - буд.ч.; 3 ас. адз. л.; апав. л.; законч. трыв.; неазн. - загінуць.

Коні скачуць. Дзын-дзын-дзын! Гучны звон нясецца і далёка між раўнін ціхім жалем льецца. Ціхне, глухне гэты звон, ускочыўшы ў гаёчак, усё слабее, ціхне ён, кволы галасочак. Вось і тройкі ня відаць, праняслась стралою, і званочка ня чуваць, плачу пад дугою. Толькі пыл трубою курыць над дарогай бітай; поле ціхае глядзіць, сіратой забытай. І пытае ціш яго поглядам, здаецца: хто праехаў і чаго і куды нясецца? І ня будзе знаць, стралой куды тройка скача, і зва ночак пад дугой чаго ціха плача.

(Тройка - *Я.Колас)*.

Лекцыя 22 (паўторная)**.**

А. 1. Пакажы дзеясловы і ад кожнага назаві неазначальнік:

Ідуць касцы, зьвіняць іх косы, вітаюць буйныя іх росы, а краскі ніжай гнуць галовы, пачуўшы косак звон сталёвы. Касцы ідуць то грамадою, то шнурам цягнуць, чарадою, то па-асобку, то па пары; ідуць касцы, ідуць, як хмары, і льецца сьмех іх разудалы, як веснавыя перавалы. Гаворка, шум і коняў ржанне - касьбы вясёлае вітаньне.

("Новая зямля" - Я.Колас.)

2. Што мае супольнага дзеяслова з прыметнікам і чым адно ад другога розьніцца?

3. Якія лады мае дзеяслова? Што такое спражэньне? Што такое неазначальнік? Чым розьніцца закончанае трываньне ад незакончанага?

Б. *Перапісаўшы, зрабіць разбор дзеясловаў, як у лекцыі 21-ай:*

Касцы, ваякі ціхай справы, выходзяць з косамі на пляцы, і на палоскі верставыя кла-дуцца коскі іх крывыя. Пайшлі праверкі і памеры, каб больш мець пэўнасці і веры, і каб ня вышла перакосу, і не зайсьці ў чыю палосу, бо будзе крыку, будзе сваркі, - няхай лепш цэлы будуць каркі. Эх, час касьбы, вясёлы час! і я ім цешыўся ня раз, і з таго часу па сягоньня мне сонца сьвеціць Наднямоньне. Касцы рассыпаліся па гаку, як-бы ідуць яны ў атаку, і жыва менцяць свае косы; і ткуцца здольныя палосы, лажацца роўнымі радамі; а за касцом двама сьлядамі адбіткі ног яго кладуцца, а косы сьвішчуць і сьмяюцца.

("Новая зямля" - Я.Колас.)

Лекцыя 23.

А. 1. У пададзеных прыкладах зьвярні ўвагу на словы, друкаваныя курсывам, і адкажы, да якіх слоў яны адносяцца:

Яснае сонейка сьвеціць. Сонейка сьвеціць *ясна*. На небе сьвеціць *бледны* месяц. На небе *бледна* сьвеціць месяц. Павеяў *лёгкі* вецярок. Вецярок *лёгка* павеяў. Зводдаль *глуха* прагрымеў гром. *Глухі* гром загрымеў воддаль. Запанавала *страшэнная* цішыня. Запанавала *страшэнна* паважная цішыня.

2. Што азначаюць словы: *ясна, бледна, лёгка* і падобныя - ці прадметы, ці асаблівасьці? Ці асаблівасьці прадметаў, ці асаблівасьці асаблівасьцей?

§ 26. Асаблівасьці асаблівасьцяў. Прыметнікі і дзеясловы азначаюць асаблівасьці прадметаў. Да прыметнікаў і дзеясловаў могуць аднасіцца словы, каторыя азначаюць асаблівасьці асаблівасьцей, напрыклад: *страшна* грыміць, *страшна* грымучы, *ясна* сьвеціць, *дужа* сьветлы і г.д.

3. Да пададзеных прыкладаў дадай словы, што азначаюць асаблівасьці асаблівасьцей на пытаньне *як?*

сонца сьвеціць	*як?*	ясна;	каваль умелы	*як?*	вельмі;
дзеці гуляюць	*як?*	?	хлопец лянівы	*як?*	?
лес шуміць	*як?*	?	вецер вые	*як?*	?

Б. *Перапісаўшы, падчыркні словы, што азначаюць асаблівасьці асаблівасьцей.*

Нудна час сплывае ў няволі.Вялікія рэчкі ціха плывуць. Найчасьцей блудзіць, хто лёг-ка судзіць. Ноч была дужа цёплая. У шырокіх палёх серад збожжа дыхаюць грудзі неяк сва-бодна і вельмі глыбака. Асёл так шчыра ўчыцца ўмеў, што кніжкі ўсе, як сена, зьеў. Плыве шумліва бяседа вольная. Зайграй ты сьмялей, весялей. Сыплюцца кроплічаста і дробна, ціха па стрэсе бубняць. Цёмная ночка, ночка гухая цягнецца доўга, як год. Вецер дажджлівы панура сьпявае, жаласна сьвішча праз плот.

Лекцыя 24.

А. 1. Пакажы словы, што азначаюць асаблівасьці асаблівасьцей:

Густа жыта маладое поле ўсё пакрыла; расьце добра і прыгожа ажно глянуць міла. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараць над зямлёй. А яна пад той шумок сьпіць салодка вельмі.

§ 27. Прыслоўе. Слова, што азначае асаблівасьць асаблівасьці, называюцца прыслоўем, напр.: *ясна, добра, густа, часта, вельмі, так, неяк* і падобныя.

Прыслоўе найчасьцей адносіцца да дзеяслова: расьце *добра*, глянуць *міла* і г.д. Радзей прыслоўе адносіцца да прыметніка: *дужа* добры, *вельмі* благі, *страшэнна* вялізны. Бывае і так, што адно прыслоўе адносіцца да другога, напр.: жыта ўзышло *дужа добра*; асёл *так шчыра* ўчыцца ўмеў.

§ 28. Часьціны мовы. Дагэтуль мы пазнаёміліся з прадметнікам, прыметнікам, лічэбнікам, дзеясловам і прыслоўем. З іх, галоўным чынам, складаецца наша мова; яны называюцца часьцінамі мовы. Аб іншых часьцінах мовы - далей.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні прыслоўі, што адносяцца да дзеяслова, адной рыскай, што адносяцца да прыметніка - двумя, што да прыслоўя - пакручастай.*

Запраўды, так гавора важна і песьню так пяе працяжна. Дружна станем, як сьцяна. За гарою ціха-ціха песьні заміраюць. Конік, сошка і аратай мерна йдуць паволі. Цяжка, цяжка дастаешся ты, кавалак хлеба! Зрэдка ветрык чуць прыметна скулься ціха набягае. У хаце ціха, наваі жутка. Усюды стала нейк пужліва і трывожна-баязьліва. Спіць Гануля ціха, роўна. Максім старанна аглядаў сляды нядаўнай кражы ў яго абходзе.

УВАГА. Прыслоўі, якія трудней распазнаць, надрукаваны курсывам. Наогул-жа трэ-ба памятаць, што памятаць, што прыслоўе - гэта нязьменная часьціна мовы: яно ані скла-няецца, ані спрагаецца.

Лекцыя 25.

А. 1. Што азначаюць такія словы: **і, а, на, ад, да, з, без, цераз, пад, над**? Ці яны азначаюць прадмет, ці асаблівасьць прадмету, ці асаблівасьці асаблівасьцяў?

2. Вось такія словы: вучань, здарэнне, белы, вясёлы, тры, сто, я, мой, едзе, сьвеціць і г.д. - ці маюць самастойнае значэньне і што азначаюць?

§ 29. Усе словы можна падзяліць на дзьве клясы: **самастойныя** і **несамастойныя.** Самастойныя паказваюць прадмет, асаблівасьці прадмету або асаблівасьці асаблівасьцей. Да самастойных належаць прадметнік, прыметнік, лічэбнік, займеньнік, дзеяслова, прыслоўе. Несамастойныя часьціны не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасьцей; яны служаць толькі для таго, каб злучаць і звязываць самастойныя часьціны між сабою.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні несамастойныя словы:*

Чайка наскочыла на камень. Прыйшла чапля ў госьці к жураўлю. Рыбакі ад’ехалі ад берагу. Паднялося сонца над лесам. Дзеці жывуць пры бацькох. На стральца і зьвер бяжыць. Найшла каса на камень. Болей слухай, а меней гавары. Абы бяда, а шыя будзе. Гара з гарою ня сходзіцца, а чалавек з чалавекам назаўсёды. І без папа ведама, што ў нядзелю сьвята. Глухі не дачуе, дык прыложыць. Ня зыч ліха другому, каб не давялося самому.

Лекцыя 26.

А. 1. Зьвярні ўвагу на словы, друкаваныя курсывам:

Прыйшла чапля *у* госьці *к* жураўлю. Ліс дабраўся *да* курэй. Найшла каса *на* камень. Паднялося сонца *над* лесам. Дзеці сядзелі *пад* дубам. Рыбакі ад'ехалі *ад* берагу. Селянін паехаў *у* лес *па* дровы. Сабака стаяў *перад* гаспадаром. Няма торгу *бяз* звадкі.

Адкажы: ці гэтыя словы самастойныя , ці не?

2. Ці можна сказаць, напрыклад, так: ліс дабраўся да *курам*, найшла каса на *каменем* і падобна?

§ 30. Прадлог. Такія несамастойныя словы , як **ад, да, на, над, пад, к, цераз, перад, праз, прад, у, па, за, аб** і падобныя называюцца **прадлогамі**. Яны знаходзяцца прад скланяным словам і кіруюць яго склонам (паложаны прад - *прадлог*).

Калі прадлог кіруе склонам, то лічыцца асобным словам і пішацца асобна. Каб даведацца, ці прадлог кіруе склонам, трэба паставіць адпаведнае пытаньне такім спосабам: Найшла каса (*на* што?) *на* камень. Дзеці жывуць (*пры* кім ?) *пры* бацькох.

Калі-ж прадлог так прырос да скланянага слова (прадметніка або прыметніка), што не кіруе яго склонам, то тады такога пытаньня паставіць нельга, і прадлог пішацца разам, напр.: *на*сеньне, *прад*лог, *дапа*мога, *за*піска. Тутака слова без прадлога або зьмяняе сэнс, або зусім траціць яго.

З дзеясловам прадлог творыць адно слова і пішацца разам: *па*ехаць, *да*брацца, *у*зяцца, *прад*лажыць і г.д.

Б. *Перапісваючы, пастаў перад прадлогам адпаведныя пытаньні, як паказа-на ў § 30:*

Мы ўвайшлі ў хату. Кола наехала на камень. Голуб кружыўся над хатай. Мы дайшлі да хаты праз гадзіну. Сонца зайшло за гару. Цесьля зваліўся з страхі. Падскочыў аж пад столь. З касой пагоды ня ждуць. З плеч ды ў печ. Ты ад варот, а ён цераз плот. Шалёная муха укусіла за вуха. На галодны зуб добра

й гэта. Над першым арлом і сарока з калом. Наняўся, як прадаўся. Тады маю, як ў руках трымаю. Адважны не баіцца няўдачы. У лені баляць калені.

Лекцыя 27.

А. 1. Зьвярні ўвагу на прадлогі ў словах, друкаваных курсывам: Стол засьцілаецца *настольнікам*. У *засьценку* няма школы. *Прывычка* другая натура. Трэба спыніць *спрэчкі*. *Прыдакучыла* жураўлю жыць аднаму.

Ці ў гэтых словах бяз зьмены значэньня можна аддзяліць прадлог?

§ 31. Шмат у якіх разох прадлог так цесна зросься з словам, што слова без яго зьмяняе або зусім траціць сваё значэньне: *па*дарожны, *на*стольнік, *пры*вычка, *пера*ход (але: *-дарожны*, *-ход*, *-стольнік* значаць нешта іншае, а *-вычка* нічога не значыць).

Некаторыя прадлогі зусім ня ўжываюцца асобна: **уз-, раз-, вы-, пера-,су-, пра-, па-** (уздых, усход, разборб, расход, выган, выйсьці, пераход, сусед, прадзед, пасынак).

З дзеясловам прадлог заўсёды злучаецца ў вадно непадзельнае слова: дагнаць, прамяніць, перакінуць, падыйсьці, прыдумаць, засумаваць, падгадаваць, наляцець, абхапіць, згаварыцца, сьцягнуць, узысьці, успомніць, разагнаць, раздаць, расказаць, выдумаць, пераняць, сустрэць і г. д.

Таксама з прыслоўем: запраўды, пазалетась, зараз, напавер, уздоўж, спадысподу, даволі, паасобку, даволі, паасобку, потым і г. д.

Б. *Перапіасўшы, падчыркні асобныя прадлогі простай рыскай, а словы, што пішуцца разам з прадлогамі - пакручастай.*

А глянь на луг пад вечар, браце! Увесь, як ёсьць, аж за дарогу устаноўлен копамі мурогу; і так сьвяжуткі копкі тыя і так выразны - бы жывыя, і выгляд кожнае адметны, але ўсе разам так прыветны. Вазы шыбуюць важна, стала, бы тых вагонаў рад нагнала. Павее ветрык - што за пахі! Мёд разьліваюць тыя гмахі, віно найлепшае і ром, як плата шчырая касцом.

(“Новая Зямля” Я.Колас).

Лекцыя 28.

А. 1. Зьвярні ўвагу на словы, друкаваныя курсывам, і адкажы, якое значэньне маюць яны ў сказе:

Былі хлопцы на вясельлі *і* малодзіцы. Авёс *і* ячмень сабраны. На зіму абміраюць *і* вужакі, *і* жабы, *і* яшчаркі. Сьвет вялікі, *а* ў сьвеце людзі. Паехаў, *але* не даехаў. Просіць шчыра грамацея, *ажно* шапку скінуў. І без папа ведама, *што* ў нядзелю сьвята. Ня зыч ліха другому, *каб* не давялося самому. Шырокі двор, *ды* невялікі збор. Прыляцела ластаўка з далёкага выраю *ды* зашчабятала. *Хоць* з вадою, *абы* не з бядою. Гол, *як* сакол.

§ 32. Злучнік. Такія словы, як **і, а, але, каб, ды** і падобныя, самастойнага значэньня ня маюць[1] (гэта значыць: не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасьцей), а служаць толькі **злучнікамі.**

Б. *Перапісаўшы, падчыркні злучнікі* (злучнікі, якія трудней распазнаць, друкаваны курсывам):

Пуста ў лезе, толькі стогі парыжэўшыя стаяць, ды шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць. Вуснамі мёд разлівае, а запазухай камень трымае. Калі свайго хлеба край, *то* й пад ельлю рай. Галасок, *як* тоненькі валасок. Не бяда, *што* чорна, *абы* была праворна. Хоць сьпіна гола, *ды* свая воля. Ці будзе, ці не? Або будзе, або не. Каласы пахіліліся, бо поўныя. Жыў сабе дзед ды баба. Шырокі двор, ды невялікі збор. А як надойдзе ўжо Пакрова, то не наесца ў полі карова, бо ужо золкі ветрык павее, трава пажоўкне і пачарнее. Часам, як у полі з коньмі начуеш, пяючы "восень" дзяўчат пачуеш, і, сказаць праўду, дык, мой ты браце, ад гэнай песьні за сэрца хваце, бо яе тая працяжная нота, хоць слёзы гоніць, слухаць ахвота.

Лекцыя 29.

А. 1. Якім словам выражаецца раптоўны боль? Як выражаецца зьдзіўленьне, радасьць?

2. Сабака брэша: гаў-гаў-гаў! Як курняўкае кот? Як іржэць конь? Як звоніць званок?

3. Што паказваюць *хап, брык, лоп,* калі скажам так: А сабака *хап* злодзея за палу. Конь *брык* каваля ды ў самае калена. *Лоп* яго лапкай па плячох.

§ 33. Клічнік выражае ўчуццё або паказвае розныя зыкі, да якіх чалавек хоча прыпадобніцца; напрыклад: учуццё болю, радасьці, зьдзіўленьня: ай! ой! аей! ого-го! ага! ах! ох! ух! а-ха-ха, ура! і г.д.: шшш! гаў-гаў-гаў! курняў! іга-га-а! ау-ау-ау! дзынь-дзынь-дзынь! і шмат іншых.

Каб паказаць, што нешта канчаецца ў адзін мамэнт ужываюцца асобныя формы клічніка ад дзеяслова: *хап, брык, бэнц, бох, бабух, грук, хлюпсьць, стук, бахець, хапець, мялькець, піхець, грымоць* і іншыя.

Б. *Улажы 10 сказаў на розныя клічнікі.*

Лекцыя 30.

А. 1. Якія ведаеш часьціны мовы? Якія зь іх зьменныя, якія нязьменныя?

2. Якія часьціны мовы скланяюцца, а якія спрагаюцца?

---

1 Гэта значыць: не азначаюць ані прадмету, ані асаблівасьцей.

3. Якія мы маем знадворныя пачуцці, і да чаго яны служаць?
4. Што такое прадмет? Што такое асаблівасьці прадметаў?
5. Назаві колькі прадметаў. Назаві асаблівасьці гэтых прадметаў.
6. Што выражае прыметнік? Што выражае дзеяслова?
7. Што выражае прыслоўе?
8. Якую службу спаўняе ў сказе прадлог?
9. Якую службу спаўняе ў сказе злучнік?
10. Што такое клічнік?

Б. *Перапісаўшы, над кожным словам напішы, якая гэта часьціна мовы. (Злучнікі толькі падчыркні адною рыскай, а прадлогі дзьмяма, бо заліне кароткія):*

Моцна сьпіць шырокая рака. Глядзіш, і здаецца: яна мёртвая. Але гэта толькі здаецца: пад ковамі лёду йдзе работа, кіпіць жыццё. Жыве рака. А перавальшчыкі не перастаюць бубніць і крычаць праз новае жыццё. На лёдзе там і сям паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі. Чуе й яна ўжо вясну новага жыцця. Трасе яна сваімі плячыма, і лёд покае, трышчыць. Не задзяржаць ракі гнілому ланцугу расголатага лёду. Прабіваецца яна на вольны сьвет, выходзіць з берагоў, ломіць і крышыць усё, што хоча стрымаць яе волю. А крыгі - астача сцюжы - з гухім шумам і выцьцём, як дзікія зьвяры, злосна скрыгочуць з старымі гнілымі зубамі, як праціўнікі шчасьця людзкога.

Лекцыя 31.

А. 1. Ці назавём сказам паасобныя словы: *сонца, месяц, гразь, сьветлы, сьвяціць*? А ці будзе сказам: *сонца грэе, месяц сьвеціць, сьвяці!*
2. Што такое сказ?

§ 33. Сказ. Думка, выказаная словамі, называецца сказам, напрыклад: *Пастух трубіць. Зоркі зігацяць на небе.*

Сказам можа быць нават адно слова, калі яно выказвае закончаную думку, напрыклад: *Уважайце! Сядзіце! Сьвітае. Загрымела.*

3. Якая розьніца паміж такімі сказамі*: Ты чытаеш. Ці ты чытаеш? Чытай! Ты пілнуеш. Ці ты пілнуеш? Пілнуй.*

§ 34. Сказы абвяшчальныя, пытальныя і клічныя. Сказы, у якіх нешта азнаймляецца, абвяшчаецца, называюць абвяшчальнымі. Напрыклад: *Моцна сьпіць шырокая рака. Але гэта толькі здаецца: пад ковамі лёду ідзе работа, кіпіць жыццё.*

Сказы, у якіх выказваецца загад або нейкае пачуццё - радасьць, зьдзіўленьне, захопленьне, - называюцца ўсклічнымі. Напрыклад: *Ты прыдзі, вясна жаданая, прыдзі! Эх, жар дакучае! Цяжка, жнейка, работа твая!*

Тыя сказы, у якіх выражаецца пытаньне, называюцца пытальнымі. Напрыклад: *Што за песьні сьпяваеш ты, вецер? Аб чым-жа ты плачаш? Ці мала прастору тваім шырокім крыльлям?*

Б. *Перапішы і знайдзі сказы абвяшчальныя, усклічныя і пытальныя:*

Глянь, зірні наўкола: бачыш гэтыя сялібы, хаткі нашых сёлаў, гэта поле - шнур ля шнура, ўзгоркі і лагчынкі, на узьмежжу грушу-дзічку, крыж каля пуцінкі?

Бачыш логі, сенажаці, а на іх - крыніцы?

Далей - бор зялёны, гонкі, што у высь глядзіцца?А там далей, дзе ўжо вока дасягнуць ня можа, тое самае пабачыш.

А ўсё так прыгожа!

Сотні вёсак і мястэчак, гарадоў нямала, рэк бурлівых, пушч гамонкіх з не апетай славай.

Там плывуць Дняпро і Сожа ды Дзьвіна і Нёман, Белавежы, Налібокаў там чуваці гоман.

Лекцыя 32.

А. 1. Адкажы на пытанні: Хто трубіць? Хто косіць? Хто куе? Што наступае пасьля зімы? Што цячэ? Што расьце ў вазонах? Што робіць вучыцель? Што робіць рыбак? Што робіць паляўнічы? Што робіцца з вадой? Што робіцца з сьнегам?

2. Прачытай пададзеныя сказы і скажы, *аб чым* ці *аб кім* кажацца ў кожным з іх:

Пастух трубіць. Касец косіць. Зоркі зігацяць. Сонца сьвеціць і грэе. Вецер вые. Лес шуміць. Вучыцель вучыць. Паляўнічы палюе.

3. Што кажацца у гэтых сказах аб пастуху, касцу, зорках, сонцы і г.д.?

§ 35. Дзейнік і выказнік. Слова, што азначае прадмет, аб якім ка-жацца ў сказе, называецца дзейнікам. Дзейнік паказвае асобу або рэч, якая нешта дзее, або з якою нешта дзеецца: *пастух* трубіць, *зоркі* мігацяць, *трава* зялёная.

Выказьнік нешта выказвае аб дзейніку: што дзейнік робіць (дзее), або што з дзейнікам дзеецца: пастух *трубіць*, зоркі *мігацяць*, трава .

Дзейнік найчасьцей выражаецца прадметнікам, стаіць у назоўным склоне і адказвае на пытаньне *хто?* або *што?*

Выказьнік найчасьцей выражаецца дзеясловам.

Але і іншыя часьціны мовы могуць быць дзейнікам і выказьнікам. Напр.: *Пешы* коннаму *не таварыш* (*хто?* - пешы - дзейник; аб ім кажацца, што ён “*не*

таварыш” - выказьнік). *Трава зялёная* (*што?* - трава - дзейнік; аб траве кажацца, што яна *“зялёная”* - выказьнік).

Б. *Перапісаўшы, падчыркні дзейнік простай рыскай, выказьнік пакручастай.*

Сонца зайшло. Птушкі лятаюць. Пастух пасе. Сенажаць скошана. Грэчка зьвезена. Жыта зжата. Бліснула маланка. Неба заслалася хмарамі. Выйшаў сейбіт сеяць. Маліна салодкая. Жыта красуе. Хата прыбрана. Асыпалася лісьце. Прыйшла восень. Пшаніца сьцяблістая. Дарога добрая. Затуманілася неба. Пачаліся прымаразкі. Птушкі разьляцеліся. Быў прыгожы летні вечар.

Лекцыя 33.

А. 1. Да чаго адносяцца друкаваныя курсывам словы?

Настала || *халодная* пара. *Стары* явар || пахіліўся. Пахіліліся || *ніцыя* лозы. Кочана || работа *сярпа*. Слаўная || доля *героя*.

Кравец || пашыў *сьвітку*. Дзеці || спаролі *гняздо*. Праўда || *вочы* коле. Поле || залаціцца *збожжам*. Шкло || блішчыць *на сонцы*. *Па балоце* пахаджае || бусел. Вожык || ласы *на вужы*. Не жартуй *з агнём*. Гасьцінец || абсаджаны *бярозамі.*

2. Што разьдзяляе знак || у пададзеных сказах?

§ 35. Асноўныя і даданыя часьціны сказу. Дзейнік і выказьнік - **асноўныя** часьціны сказу. Апрача таго ў сказе могуць быць чась-ціны, што дадаюцца да дзейніка або выказьніка: такія часьціны называюцца **даданымі.**

Б. *Перапісаўшы, расстаў словы так, каб сказ можна было раздзяліць на дзьве часткі так, як у прыкладзе пад А.I.* (Напрыклад: Ня люблю я места = я || ня люблю места).

Кучка йдзе народу. Вязала жанчына ячмень. Нагрэты сонцам пясок паліў ногі. Мяса маладых казьлянят вельмі смачное. Унадзіўся казёл у гарод. Панурыя елкі маркотна шумелі. Цэлае лета вісеў жалуд на старым дубе. Ціха Нёман калыхаўся ў высокіх берагох. Зазьвінелі звонкія струны. Нудная восень прыйшла. Вецер дажджлівы панура шуміць. Паляўнічы забіў чацьвертага цецярука. Шэрая зязюля кукуе ў садзе. Халодны вецер сьвішча ў полі. Зямля з усіх бакоў абкружана паветрам.

УВАГА. Ня ўкожным сказе трэба рабіць перастаўку.

Лекцыя 34.

А. 1. Адкажы поўным сказам на пытаньні?

Які колер мае малако? (Малако мае *белы* колер). Якое судзьдзе робяць з шкла? Які млын ставяць на рэчцы? Які колер мае кроў? Колькі ў годзе месяцаў? Каторы дзень нядзеля? Чыйго бацьку любіць сын?

2. Якія пытаньні ставіліся ў пададзеных сказах?

§ 36. Азначэньне. Тая часьціна сказу, што адказвае на пытаньні *які?чый ? каторы? колькі?*, называецца **азначэньнем**. Напрыклад:

Ён мае *добрую* (якую?) кніжку. Сын любіць *свайго* (чыйго?) бацьку. Паляўнічы забіў *чацьвертага* (каторага?) ваўка. Я маю *пяць* (колькі?) братоў.

Б. *Сьпісаць і азначэньні падчыркнуць:*

Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. Насталі кароткія туманныя дні. Сын любіць свайго бацьку. Сем дзён малаціла. Прайшла вясёлая пара лета. Кравец пашыў добрую сьвітку. Цікаўныя кніжкі ляжаць на паліцы. На лузе стаіць высокі дуб. Поле залаціцца сьпелым збожжам. Цёмны лес сьцяной зялёнай цесна бераг абступіў. Нагрэты сонцам пясок паліў ногі. Тры вярбіны стаяць над вадою. Ад лесу пачыналіся сялянскія палеткі. А хто там ідзе у вагромністай такой грамадзе?

Лекцыя 35.

А. 1. Поўнымі сказамі адказаць на пытаньні: *каго-чаго? каму-чаму? каго-што? кім-чым?* (пры) *кім-чым?*

Каго няма ў сіроты? Чаго няма ў беднага? Каму патрэбны молат? Каго вучыць настаўнік? Што косіць касьбіт? Чым вудзяць рыбу? Пры кім жывуць дзеці? На чым растуць яблыкі?

§ 37. Дапаўненьне. Тая часьціна мовы, што адказвае на пытаньне **каго-чаго? каму-чаму? каго-што? кім-чым?** (пры) **кім-чым?**, называецца ***дапаўненьнем***. Напрыклад: Сабака злавіў (каго?) *зайца*. *Па рэчцы* (па чым?) плавалі гусі.

УВАГА. Прадлогі ня лічацца асобнымі часьцінамі сказу і адносяцца да таго слова, склонам каторага кіруюць.

Б. *Сьпісаўшы, падчыркнуць дапаўненьні:*

Ветрык калыша жыта. Не рабі нікому крыўды. У нашага барана роўная воўна. Абапал рэчкі раскінулася сенажаць. Па рэчцы плавалі гусі. Не жартуй з

агнём. Хлопчык пасьвіў авечкі. Ня бярыся не за сваё дзела. У паноў было ігрышча. Кладзецца пад сярпамі збожжа. Ня трубіў у рог пастух. Неба даждліваю хмарай абложана. Траўкай ня грае сваёй сенажаць. Выкаваў каваль з аднага кавалка жалеза два плугі. Адзін плуг трапіў да селяніна, а другі да купца.

Лекцыя 36.

А. 1. Поўнымі сказамі адказаць на пытаньні: *калі? дзе? куды? адкуль? як? якім споабам? чаму? нашто?*

Калі відаць зоркі на небе? Дзе жыве рыба? Куды цякуць рэкі? Адкуль цякуць рэкі? Як узімку сьвеціць сонца? Якім спосабам езьдзяць на конях? Нашто астаўляюць насеньне? Чаму замярзае вада?

§ 38. Акалічнасьці. Тыя словы, што азначаюць час, месца, прычыну, мэту, або спосаб дзейнасьці называюцца **акалічнасьцямі часу, месца, прычыны, спосабу і мэты.**

Акалічнасьць часу адказвае на пытаньні *калі? ці доўга? ад якога і да якога часу?*Напрыклад: *Вечарам* пайшоў дождж. *Усьцяж* табе па плечу. Працуй *зраньня аж да зьмярканьня.*

Акалічнасьць месца адказвае на пытаньні *дзе?скуль? куды?* Напрыклад: Бяда *ў бары* яго спаткала. *З неба* звалілася зорка. Рэкі плывуць *у мора*.

Акалічнасьць прычыны адказвае на пытаньні *чаму? дзеля якой прычыны?* Напрыклад: Ён *за работай* ня будзе мець часу й памерці. Ён вярнуўся да хата *дзеля бацькоў*. Хата загарэлася *ад печы*.

Акалічнасьць мэты адказвае на пытаньні *нашто? для якой мэты?* Напрыклад: Ён шмат дае *на бедных*. Валы пайшлі ваду *піць*.

Акалічнасьць спосабу паказвае, *як*, *якім спосабам* нешта робіцца. Напры-клад: *Ціха* сьпіць дзіцятка. Пайшла ў места *пехатою*.

Б. *Сьпісаўшы, падчыркнуць акалічнасьці і зьверху надпісаць, якая акалічнасьць* (скарочана: *ак. ч., ак. мес., ак. пр., ак. мэты, ак. сп.*).

Мы йшлі ў места пехатою. Побач раскінуліcь родныя вёскі. Вечарам пайшоў дождж. Уначы чалавек кепска бачыць. Увосені багат і верабей. У полі работа скончана. Борзда імчаліся коні. Падарожны зайшоў у вёску начаваць. Учора раніцай была навальніца. Неўспаўдзеўкі расчыніліся дзьверы. Хата закурэла ад дыму. Пад Немцам у Вільні паміралі з голаду. Збоку бліснулі агоньчыкі. Направа ад лесу было вялікае балота. Кожную птушку дзеці сустракаюць з радасьцю.

Лекцыя 37.

А. Зьвярні ўвагу на адзначаныя курсывам часьціны сказу:

Загінулі *сьцюжы, марозы, мяцеліцы*. На зіму абміраюць і *вужакі*, і *жабы*, і *яшчаркі*. *Сьвішча*, *плача* і *галосіць* завіруха злая. *Ідзе* жняя і весела *пяе*. *Кляновае* і *дубовае* лісьцё гаспадыні *зьбіраюць* і пякуць на ім хлеб. Жывёлы даюць чалавеку *мяса*, *малако*, *скуры*, *воўну*, *тук* і *шэрсьць*. *Глуха*, *трывожна* шуміць асака. *Весела* й *хутка* мінутка ў мінутку зойдзе нам час. У *стуку* і *груку* забудзем мы муку працы сваей.

§ 39. Віды сказаў. Калі ў сказе два ці больш дзейнікі, выказьнікі, дапаўненьні, азначэньні ці аднолькавыя акалічнасьці, то такі сказ называецца **зьлітым**. Напр.: Згінулі *сьцюжы, марозы, мяцеліцы* - *Сьвішча*, *плача* і *галосіць* завіруха злая.

Тыя сказы, што маюць толькі асноўныя часьціны, г.зн., толькі дзейнік і выказьнік, называюцца **неразьвітымі**: *Сонца ўзыйшло. Бацька гарэ.*

Тыя сказы, што маюць і даданыя часьціны, называюцца **разьвітымі**: *Побач раскінуліс родныя вёскі. Жалем сьціскаюцца грудзі.*

Падобныя часьціны ў зьлітым сказе раздзяляюцца коскай (,), калі яны не звязаны злучнікам **і**, **ці**, **ды**, **да**. Напрыклад: конік, сошка і араты мерна йдуць па полі.

Але, калі злучнік паўтараецца, то коска ставіцца і перад злучнікам: *На зіму абміраюць і вужакі, і жабы, і яшчаркі.*

Б. *Сьпісаўшы, паставіць коскі:*

Сьпевам дружным ціхім звонам поўніцца ўвесь луг. Карова конь сабака воўк мядзьведзь не пазнаюць нічога пакуль не панюхаюць. У полі песьні шум і гоман. Будуць ветры за вуглямі выць і плакаць і стагнаць. Застаюцца зімаваць з намі толькі галкі вароны сарокі цецярукі дзятлы ды яшчэ некаторыя птушкі. Шумеў і лес і луг з травою і ўсе расьціны на зямлі. Песьні крык і гоман слухаў дзед Завала. Тут былі і старыя і малыя бабы і дзеці. Адны вочы і плачуць і смяюцца.

Лекцыя 38.

А. Пакажы, якія сказы можна разлажыць на некалькі паасобных сказаў, а якія - нельга:

Лета зьбірае. Зіма праядае. Лета зьбірае, а зіма праядае. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Ня выліняў конь да Яна. Няхай ідзе да другога пана. Калі ня выліняў конь да Яна, то няхай ідзе да другога пана. Калі зарадзіў званец, то хлебу будзе канец. Хто поле троіць, той хлеб кроіць. Здраду прымаюць, а здрадніка вешаюць. Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова.

§ 40. Просты і зложаны сказ. Сказы бываюць простыя і зложа-ныя. **Просты** сказ ня можа быць разложаны на ці колькі іншых сказаў. Напрыклад: *Час быў раньні. Начлежнікі ехалі шумна*. **Зложаны** сказ можа быць раз-ложаны на простыя сказы. Напрыклад: *Калі ў хляве плодзіць, а на полі родзіць, той дурань хату водзіць* - можам разлажыць на тры простыя сказы: *У хляве плодзіць. На полі родзіць. Дурань хату водзіць.*

Простыя сказы лучацца ў зложаныя найчасьцей пры помачы такіх **злучных слоў**: **і, а, але; калі, як, дзе, хто, што, які, каторы, каб, дык, абы, ажно, бо** і падобных. Апрача і, перад гэтымі словамі звычайна ставіцца коска. Напрыклад : Саха *і* барана самы не багаты, а ўвесь сьвет кормяць. Паехаў баранаваць, *але* да поля не дае хаў. Просіць шчыра грамацея, *ажно* шапку скінуў. Гол, *як* сакол.

Калі сказ стаіць пасярэдзіне другога, то выдзяляецца коскамі з двух бакоў: Гай, *{што быў цёмным},* зазеляніўся.

Б. *Сьпісаць і паставіць коскі:*

Болей слухай а меней гавары. Бяда бяду вядзе а трэцяя паганяе. Бес-бы дзятла ў рукі ўнёс каб не яго доўгі нос. Бядя што ня п'ецца вада. Думы за гарамі а сьмерць за плячамі. Калі ўмалотна дык і завозна. Мы з табою як рыба з вадою. Натое і шчупак у моры каб карась не драмаў. Ня там траціш дзе купляеш а там траціш дзе прадаеш. Рыба шукае дзе глыбей а чалавек дзе ляпей. Цвіце як макаўка. Цёмная ночка цягнецца доўга як год. Пчала ляціць проста на тую кветку якая ей патрэбна. З печы выймаюць гатовы хлеб які можна есьці як толькі крыху астыгне. Шмат трэба часу й працы каб мець бохан хлеба.

Лекцыя 39.

А. 1. Голасна прачытай пададзеныя словы і заўваж, на якія выразныя часткі яны дзеляцца, калі мы іх выгаварываем:

хата, вада, доля, мора, сякера, раніца, крыніца;
байбак, прайшоў, сойка, войстра, майстар;
верна, добра, збожжа, зерня, умалотна, марозна.

§ 41. Склад. Слова дзеліцца на **склады**: ва-да, ха-та, до-ля, ся-ке-ра, бай-бак, вер-на, ма-роз-на. Слова можа быць *аднаскладовым*, калі ў ім адзін склад (дом, стол, конь), *двухскладовым* (ва-да, бай-бак) і *шматскладовым* (пе-ра-ро-біц-ца).

Калі на пісьме слова не зьмяшчаецца ў адным радку, то яго можна перанесьці на другі радок, але толькі так, каб не парваць складоў (вы-це-ра-біць). На канцы радка трэба паставіць знак пераносу (-).

2. Ці ўсе склады ў слове выгаварваюцца роўна, ці адзін галасьней за другія? Напрыклад: па-жар, сьця-на, ту-ман, а-гонь, за-гон, ка-ле-ка, Ма-ры-ля, ба-ра-вік, па-ву-чок, ме-сяц, жу-ра-вель, пе-ра-нос, пе-ра-вяр-нуць, пе-ра-біць?

§ 42. Націск. У кожным слове адзін склад выгаварваецца галасьней за другія, з **націскам**: ха́-та, ка-ра́, ка́-ра.

Націск, калі трэба, азначаецца знакам (´) над літарай.

Б. *Сьпісваючы, разьбіць словы на склады маленькімі рыскамі і паставіць націск (вось так: ва-да́, да-ро́-га).*

Прыдзі пад вечар ты на поле і палюбуйся ім, саколе! Ў якія роўныя шнурочкі цяпер пакладзены снапочкі! І як прыгожа-слаўна бабкі, якія слаўныя іх шапкі! І хоць яны ўсе адзінакі, але і выраз і адзнакі у кожнай бабкі асабісты, а наагул усе фарсісты. Зірнеш - дальбог-жа, возьме ўцеха, і ня стрымаешся ад сьмеху: яны так мілы, так прыветны, так самавіты, так фацэтны і пазіраюць так прыхільна, прыгледзься толькі да іх пільна! І многа-ж іх: ня зьмерыш крокам і не акінеш нават вокам; стаяць радамі, зухаваты, як на ўрачыстасьці салдаты.

Лекцыя 40.

А. 1. Пададзеныя словы разьдзялі на склады, а склады на асобныя гукі: сон, дол, даў, бай, бой, хата, багаты, баравік, звон, конь, соль.

§ 43. Гукі: галосныя і зычныя. Склады слова можна разьдзяліць на асобныя ***гукі***. Напрыклад, слова *сон* мае тры гукі: с-о-н, слова *хата* мае ча-тыры гукі: х-а-т-а, слова *брама* мае пяць гукаў і г.д.

Гукі дзеляцца на **галосныя і зычныя**. Галосныя гукі: *а, о, у, э (е), ы, і*. Зычныя гукі: *б, в, г, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч*. Пры вымове галосных гукаў чуваць голас, грудзі дрыжаць. Іх можна доўга цягнуць, пяяць.

У складзе павінен быць адзін галосны гук; колькі галосных гукаў у слове, толькі ў ім складоў: стра-ха, пра-лес-ка. Склад можа зычнага і ня мець: а-бы, а-ле. Без галоснага гуку складу не бывае.

Галосныя *ў* і *й* ня твораць асобнага складу: *даў*, *праўда*, *дай*, й *ад* (пішацца *яд*), й *он* (пішацца *ён*), *йушка* (пішацца *юшка*). З гэтага яны падобныя да зычных. (Гукі *ў* і *й* часамі называюць *паўгалоснымі*).

Б. *Перапісваючы, падзялі на склады і пастаў націск:*

Клунак за плячамі, кій ў руках хваёвы - валіць чарадам! бедны люд вясковы. Босыя іх ногі, твар іх загарэлы; кажушок убогі, чуць прыкрыты целы. Ззаду ледзь ступае, хлеб вязе кабыла; нукае, гукае на яе Кірыла... Горача бяз

сонца, пот на землю льецца. Срэбрам адлівае, як люстэрка, Нёман; з ранку не сьціхае над вадою гоман. Гнецца плытнік ў полі, мерзьне ён у холад; знае ён нядолю, знае ён і голад. Эх, ты, доля, доля! Голад ты, бяднота! Не свая тут воля, не не свая ахвота!...

Лекцыя 41.

А. 1. Назаві колькі прадметаў, што бачыш ты ў клясе, і напішы іх назовы.
2. З чаго складаюцца вымаўляныя словы, а з чаго напісаныя.
3. Якая розьніца паміж літарамі і гукамі?

§ 44. Літары і гукі. Азбука. Гукі мы выгаварваем і чуем, літары пішам і бачым. Літары - гэта пісаныя і друкаваныя знакі гукаў.

Усе літары мовы, пералічаныя ў сталым парадку, называюцца азбукай (інакш альфабэтам або абэцэдай).

У беларускай азбуцы 32 літары у такім парадку: *а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў, ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я.*

4. Сколькі літараў і сколькі гукаў у такіх словах: дзын, дзе, дзёр, саджу, ваджу?

5. Прачытай напісанае такім спосабам: сьаду, ньэба, льон, льудзі, вьаду, бьэлы, льогка, агньу; йама, твайа, йолка, патаёмна: йушка, грайуць, йон, йана.

Прачытаўшы, напішы, як прынята пісаць: сяду, неба і г. д.

6. Ці літары *я, е, ё, ю* азначаюць гукі зусім розныя ад *а, э, о, у*? Якмя гукі чуюцца ў песьні: Ой ляцелі гусі... (ляаацеээлі...).

7. Параўняй на пісьме і ў выгавары такія словы: вуга*л* - вуга*ль*, по*л*ка -по*ль*ка, *сьц*ены - *сц*эны і скажы, што азначае мягкі знак.

§ 45. Для гукаў *дз* і *дж* няма асобных літараў, а таму для кожнага ўжываецца па дзьве літары. Але трэба ведаць, што вымаўляюцца *дз* і *дж*, як адзін гук: *дз*ень, а не д’зень, са*дж*у, а не сад’жу.

Літары *я, е, ё, ю* не азначаюць якіх асобных гукаў, зусім розных ад *а, э, о, у*. Калі *я, е, ё* ці *ю* стаіць посьле зычнага, то зычны вымаўляецца мягка: сяду = сьаду, неба = ньэба, лён = льон, людзі = льудзі. На пачатку складу *я, е, ё, ю* значыць тое, што *йа, йэ, йо, йу*: яма = йама, твая = твайа; ёлка = йолка; патаёмны = патайомны; юшка = йушка; граюць = грайуць.

Літара *ь* не азначае ніякага гуку, а паказуе толькі мягкасьць зычнага: вуга*ль*, але вуга*л*, ко*сь*-ко*сь*! але ко*с* і г. д.
Часамі *ь* паказвае, што зычны ня трэба зьліваць з чародным галосным, бо паміж імі чуваць *й*: *зьявіцца, зьесьці* і г.д. (выгаварваецца: *зьйавіцца, зьйэсьці*).

Пасьля цьвёрдага зычнага ставіцца ставіцца ў такім разе знак над радком паміж літарамі: *аб’явіць, аб’ехаць, аб’есьці, пад’еду, пад’еўшы* і г.д.

Б. *1. Сьпісаць і словы з гукамі дз, дж падчыркнуць:*

Паставілі дзеці сіло. Летась пасаджона, сёлета ўзрашчона. Дзед сядзіць на прызьбе. Па балоце пахаджае бусел. Дожджыку просіць зялёнае жыта. Вецер сярдзіта стукае ў дзьверы.

2. *Перапішы так, як прынята звычайна (*ужываючы *я, е, ё, ю):*

Сьолета год ураджайны. Калі вьадзьэцца, дык і на прышчэпку прадзецца. Льудзі льубьаць пльоткі. Прыйажджайцьэ да нас у госьці. Благія сусьэдзі часта судзьацца. Йурка зрубаў йолку.

3. Перапішы, ня ўжываючы *я, е, ё, ю* (як пад Б.2):

У гародзе пасаджана рэпа. Я вам раджу не сварыцца. Дажджавая вада нясмачная. Дзядзіна купіла абаранак. Вецер дажджлівы панура шуміць. Мядзьведзь еў мёд. Люблю я смачную юшку.

Лекцыя 42.

А. 1. Прачытай і напішы:

Nad honar i sławu, nad čary kachaćnia narodnuju sprawu i pierakanańni, što rozum dychtuje, zaŭsiody ja wolu, nia zdradžu nikoli.

Chaj chmara nawiśnie nad sonnaj ziamloju, chaj hora pryciśnie žaleznaj rukoju, - ja rodnaje mowy nia kinu ŭ niadoli, nia zdradžu nikoli.

Chaj hrom z piarunami hrymić i stralaje, małanka ahniami chaj bliskaje, źziaje, - swajho ja narodu, biaz chleba i soli, nia zdradžu nikoli.

2. Ці лацініца розьніцца ад беларускага пісьма кірыліцы толькі формай літараў?

3. Што ў лацініцы ўжываецца заместа мягкага знаку (ь)?

4. Якая лацінская літара адпавядае літары **э**?

5. Параўняй напісаньні: рэпа - repa; сена - siena; мера - miera. Ці літара **e** ў лацініцы значыць тое самое, што ў кірыліцы?

6. Параўняй напісаньні: бяда - biada; дай - daj; яд - jad; аб’ехаць - abje-chać; вёў - wioŭ; май - maj; маё - majo; аб’явіць - abjawić; нюх - niuch; байка - bajka; маю - maju; зьюдзіць - zjudzić.

Калі ўжываецца ў лацініцы літара **j**? Якім спосабам лацініца абходзіцца бяз літар **я, ё, ю, э**?

§ 46. Лацініца. Побач з кірыліцай, хоць радзей, ужываецца ў беларус-кай мове лацініца.

Вось лацінская **абэцэда**: *a, b, c, ć, č, d, e, f, g, h, i, j, k, l, ł, m, n, ń, o, p, r, s, ś, ś, t, u, ŭ, w, y, z, ź, ž.*

Лацінская літара **g** азначае гук, які ў беларускай мове сустракаецца рэдка і ў беларускім пісьме азначаецца літарай **г** з коскай над ёй з правага боку **ґ**[2].

Б. 1. *Перапішы лацініцай:*

Аслова нявуцтва ня раз служыла дурням на паказ; дык вось нарэшце узялі - асла ў навуку аддалі. І сталі ўчыць яго чытаць, вучылі нават і пісаць. Асёл так шчыра ўчыцца ўмеў, што кніжкі ўсе як сена зьеў і столькі ў гэтым скарыстаў, што горш убоістым ён стаў!...

Людзям тут ёсьць такі прымер (ёсьць людзі на быдля манер): хоць колькі не вучы асла, аслом ён будзе да канца!...

2. Якія асаблівасьці лацініцы вы заўважылі: чым яна розьніцца ад кірыліцы?

Лекцыя 43.

А. Зьвярні ўвагу на выгавар пададзеных курсывам зычных:

быць – ***б***іць	(być - bić)
выць – ***в***іць	(wyć - wić)
забіць – ***з***ябіць	(zabić - ziabić)
кыш! – ***к***ішкі	(kyš - kiški)
лог – ***л***ёг	(łoh - loh)
мод – ***м***ёд	(mod - miod)
лапа – ***л***япа	(łapa - lapa)
дзын! – ***дз***ень	(dzyn! - dzień)
на-***н***а! – ***н***я***н***я	(na-na - niania)
пылі – ***п***ілі	(pyli - pili)
ныць – ***н***іць	(nyć - nić)
суды – ***с***юды	(sudy - siudy)
хата – ***х***ітры	(chata - chitry)
цап! - ***ц***яп!	(cap! - ciap!)
фырр! – ***ф***ірма	(fyrr! - firma)

§ 47. Цьвёрдыя і мягкія зычныя. Зычныя могуць вымаўляцца цьвёрда і мягка. Цьвёрдым выгаварам называем такое, што чуваць, напрыклад, у слове: **на-н**а! Мягкім называем такое, як ў слове: **няня**.

---

2 У арыгінале – «**г'**», па-мойму менавіта з-за абмежаваных друкарскіх магчымасьцяў (заўвага друкара эл.варыянту)

Зычныя - б, в, г, ґ, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш – чуваць цьвёрдымі, напрыклад, у такіх словах: **б**осы, **в**ол, **г**осьць, **ґ**анак, **д**оля, ксян**дз**ы, *ж*ыта, ура*дж*ай, *з*орка, *к*ол, *л*ом, *н*ыць, *п*ышны, *р*ысь, *с*ын, *т*ын, *ф*ыркаць, *х*ата, **ц**эп, **ч**ын, **ш**ырокі.

Зычныя чуваць мягка ў такіх разох, напрыклад: *б*іць, *в*іць, *г*інуць, маз*г*і, *дз*ік, *з*іма, *к*інуць, *л*ёгкі, *м*есца, *Н*ёман, *п*яць, *с*ем, *ф*ігура, *х*ітры, *ц*іха, бі*ц*ь, ко*н*ь, ло*с*ь, по*л*ька, дзя*дз*ька.

Б. 1. *Перапісаўшы, пастаў пункт* (.) *над літарам, што азначаюць мягкія зычныя гукі:*

Люлі! Люлі! Люлі! Прыляцелі куры, селі на вароцех у чырвоных боцех, сталі сакатаці. Што курачкам даці: ці жыта карыта, ці ячменю жменю, ці бобу каробу?

2. *Перапісаўшы, паставіць націск:*

Ярка на камінку смолны корч палае. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Латае халацік на зуслоне матка. У школу заўтра пойдзе іх сыночак Ігнатка. Сын васьмёхгадовы корчык падкладае, з бацькавай работы вочак не спускае. Сьветлая галоўка мысьлямі занята. Многа ўсякіх думак у вачох Ігната. А як сын улёгся, думкі ўзварушыліс, і ўсю ноч Ігнасю школа, кнігі сьнілісь.

Лекцыя 44.

А. 1. Што чуваць посьле зычных **р, ж, дж, ш, ч** у словах: бура, гавару, рэзаць, сьцярог; жаба, жук, жэўжык, жоўты; часьць, чую, чэсьць, чорны; шабля, шум, шэршань, шосты, дрожджы, дажджы? Напішы на дошцы так, як чуеш!

§ 48. *Цьвёрдыя* р, ж, дж, ш, ч. У беларускай мове зычныя ***р, ж, дж, ш, ч*** бываюць толькі цьвёрдыя. Посьле іх чуваць не *і*, а заўсёды **ы**: *рыба, рысунак, дажджы, нашы* і г. д.

Дзеля гэтага посьле **р, ж, дж, ш** і **ч** ніколі ня пішацца *і, я, ю, е, ё*, а толькі **ы, а, у, э, о**. Зразумела, што посьле іх ня пішацца і мягкі знак (ь).

2. Напішы на дошцы такія словы: дзень, цень, плыць, дзядзька, рэдзька.

§ 49. Дзеканьне і цеканьне. У беларускай мове няма мягкіх *д* і *т*, а замест іх мягкія *дз* і *ц*: *дзеці* (а не *деті*), *плыць* (а не *плыть*), *дзядзька* (а не *дядька*).

Б. 1. *Сьпісаць і паставіць націск:*

Шыла ў мяшку не схаваеш. Ажывае ярына. Расталі ў небе кучы хмар. На мяжы расьце бяроза. Поўнач пеўні пракрычалі. Гасьне корчык на камінку. Папсавала гразь дарогу. Цяжка стала жыць. Малы жук, а вялікі гук. Чыжык, чыжык, дзе ты быў? Палажы дрожджы на паліцы. Рэчкі цякуць у мора. Жэўжыкі абарвалі грушы. Дробны дождж сячэ ў вакно. Ляцелі шэрыя грушы. Цэп любіць галоднага, а каса сытага. Па беленькай жэрдачцы чырвоны певень едзе (лучына з агнём). Зьбіліся ў кружочак. Неба пакрылася чорнаю хмарай.

Лекцыя 45.

А. 1. Палажыўшы далонь на цемя, выгаварывайце выразна, працяжна: с-з; ш-ж; ц-дз; ч-дж. Ці не заўважыце якой розьніцы?

2. Прыстаўце паказальны палец да горла там, дзе пад барадой нашчупваецца, а ў некаторых мужчын і выразна відаць, быццам гузачок (г. зв. "адамавы яблык"). Нашчупаўшы гэты гузачок і трымаючы на ім канец пальца, выгаварвайце выразна зыкі[3]: б-п; в-ф; д-т; г-х; ж-ш; дз-ц; дж-ч.

Якая розьніца паміж першымі і другімі ў кожнай пары?

§ 50. Дрыжэньне галасавых струнаў. Калі выгаворваем такія зыкі, як *з, ж, дз, дж, б, в, д, г, ґ,* то вычуваем дрыжэньне галавы і гартані. Галава і гартань дрыжаць ад дрыжэньня **галасавых струнаў** (галасавых вязяў).

Галасавыя вязі - гэта два мускулы ў гартані, каторыя, як двое вуснаў, размыкаюцца, змыкаюцца або зусім замыкаюць гартань. Замыкаючыся, яны нацягваюцца падобна да струнаў.

Калі яны разамкнуты і не нацягнуты, то паветра, праходзячы з лёгкіх, не прыводзіць іх у дрыжэньне, і мы чуем **глухія зыкі**: п, ф, х, к, с, ш, ц, ч (бач рыс.1.).

Каліж галасавыя вязі змыкаюцца і нацягнуцца, як струны (бач рыс.2), то паветра, ідучы з лёгкіх, прыводзіць іх у дрыжэньне, вытварае **голас**. Гэтае дрыжэньне перадаецца ўсёй гартані і ўсёй галаве.

Пры дрыжэньні галасавых струнаў мы чуем звонкія зыкі: б, в, г, ґ, з, ж, дз, дж, л, р, м, н.

Сам назоў паказвае, што ўсе галосныя выгаварваюцца з голасам, гэта значыць, з дрыжэньнем галасавых струн.

Рыс. 1. Гартань адкрытая і "галасавыя струны" (вязі) не нацягнутыя пры выгавары глухіх зычных.

Рыс 2. Гартань закрытая і "галасавыя струны" нацягнутыя пры выгавары звонкіх зычных і галосных.

---

[3] Не назовы зыкаў бэ, дэ, пэ, тэ, але толькі б' д' п' т' і г.д. без галосных

§ 51. Звонкія і глухія зычныя. Зычныя могуць выгаварваца *звонка* (з голасам) і *глуха* (бяз голасу), прычым звонкаму адпавядае глухі:

б	п	(бабы - папы)
в	ф	(вон - фон)
д	т	(дам -там)
ґ	к	(мазґі - маскі)
г	х	(гам - хам)
з	с	(заву - саву)
ж	ш	(жаль - шаль)
дз	ц	(дзень - цень)
дж	ч	(хаджу - хачу)

л, р, м, н ня маюць адпаведных глухіх.

Б. 1. *Сьпісаць, паставіць націск і падчыркнуць звонкія зычныя рыскай:*

Пусты ўлетку нашы сёлы: ўсе на полі за сярпом, толькі дзетак крык вясёлы льецца ў вуліцах руччом. Вецер кудры іх цалуе, мые дождж іх бледны твар; з імі сонейка жартуе і цяпло ім шле, як дар. Сьвішчуць птушкі над балотам. Над балотам стогнуць кнігі. Жураўлі ў гары крычаць. Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Гусі дзікія крычаць.

2. Заместа пытальніка пастаў адпаведны глухі зычны: з-?; г-?; дз-?; ґ-?; б-?; дж-?; ж-?; д-?; в-?.

3. Ці зьвініць ненацягнутая струна на скрыпцы, на гітары? Ці дрыжыць скрынка музыкальнага інструменту, калі струны зайграюць? Параўный людзкі голас з голасам розных інструментаў.

ЛЕКЦЫЯ 46.

А. 1. Прачытай такія словы: боб, лёд, дзядзька, гразь, лёгка, дождж. Напішы на дошцы так, як чуеш.

2. Напішы так, як чуваць: касьба, просьба гарадзьба, малацьба.

§ 52. ЗВОНКІЯ ЗЫЧНЫЯ ПЕРАД ГЛУХІМІ І НА КАНЦЫ СЛОВА страцілі сваю звонкасьць і выгаварваюцца глуха :

пішацца:	выгаварваецца:
рэ***д***ка	рэ***т***ка
но***ж***ка	но***ш***ка
гра***з***ка	гра***с***ка

а***б***хапіць　　ａ***п***хапіць

а***б***хапіць	а***п***хапіць
бо***б***	бо***п***
лё***д***	лё***т***
до***жджэ***	до***шч*** і г. д.

Наадварот: ***глухія перад звонкімі*** выгаварваюцца звонка:

пішацца:	выгаварваецца:
ка***с***ьба	ка***з***ьба
мала***ц***ьба	мала***дз***ьба і г. д.

УВАГА. Каб пазнаць, якую пісаць літару, трэба слова зьмяніць так, каб пасьля зычнага стаяў галосны: плод - плады, плот - платы, гразь - гразі, малацьба - малаціць, дзядзька - дзядзенька і г. д.

3. Зьмяні словы паводле ўзору: дуб - дубы, луг - лугі... (каб выясьніць, які зычны - звонкі ці глухі):

слуп -, воз -, мароз -, сторож -, горад -, зуб -, рог -, мох -, бераг -, сноп -, шуб - шуба, каробка -, бабка -;

просьба - прасіць, касьба -, малацьба -, гарадзьба -, прысба -, кветка -, дзетка -, дзедка -, мазґі -.

Б. Падчыркні тыя зычныя, што інакш выгаварваюцца, як напісана:

Адзін хлеб прыедліў. Абацаная шапка на вушы ня лезе. Цэп вісіць у гумне. У гародзе расьце боб. Кот памарозіў лапкі. Жыта было ў лубцы. На слупку сядзела птушка. Конь мае жолаб. І за шчэпку знойдзеш прычэпку. У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка. Адвага або мёд п'е, або кайданы трэ. Бывала горш, але рэдка. Астаткі з хаткі. Насталі новыя парадкі. Іду па кладцы. Адклад ня йдзе ў лад. Град пабіў жыта. Папаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Голад - ня цётка. Па дарожцы каціласа цялежка. Мы йшлі сьцежкаю. Свая сярмяжка нікому ня цяжка. Котка злавіла мышку. Лёгка стала на сэрцы. Блізка відаць, ды далёка дыбаць. Бегала ліска каля лесу блізка. Ежце да ўвочы ня лезьце! Сабаку прывязалі на ланцуг. Мядзьведзь любіць мёд. Вам няёмка доля людзкая. У Слуцку ўсё па людзку. Будзь перш выслухачым, а посьле павядачым. Лабудзь рэдкая птушка. Ідзе наш дзядзька і па бруку адзін за дзесяць робіць груку.

Лекцыя 47.

А. Прачытай і, перапісваючы, замест крыжыкаў (×) пастаў *з, с, ц, дз* або *зь, сь, ць, дзь* (калі чуваць мягкасьць):

Купец зарабіў ×весьце рублёў. Маці ×хінулася над дзіцянём. ×кінь гэтае рызьзё. Упрочкі ×бірайся, а жыта сей. Пустой птушкі пустыя і пе×ні. Ні ×цяты, ні павешаны. Узімку ×вяры хаваюцца ў норы. ×ліна бывае зара×лівая. Ня рыпайце ×вярыма. Шкло якоесь ×мянае. Яблыні ×вітуць белым ×ветам.

§ 53. Перад мягкімі зычнымі **з, с, ц, дз зьмягчаюцца**: зьняць, сьляза, цьві-цець, дзьве і г. д. Толькі перад *г, к, х* яны не зьмяняюцца: згінуць, схіліць, скінуць і г. д.

Б. 1. *Сьпісаць, паставіць націскі і падчыркнуць зьмягчоныя зь, сь, дзь, ць:*

Адвага не зьнявага. Адна махнуша не гарыць, а цьмее. Ад напасьці не прапасьці. Ад цяплосьці не баляць косьці. Ёсьць і дзьвесьце, да не ў адным месьце. Паспорылі за мех, а ў мяху сьмех. Ні сьцяты, ні павешаны. Нясьмела, як убогі, вецер у дзьверы стукне. Распусьціўся, як старэцкая пуга.

2. *Сьпісваючы, выкінуць дужкі і непатрэбную літару*:

Хле(п,б) на стале, а рукі свае. У калысцы адарвалася поча(п,б)ка. У хола(т,д) кожны мола(т,д). У каваля ця(ш,ж)кі мола(т,д). Важы(ш,ж) на ры(б,п)ку, ва(ш,ж)ы на ю(ш,ж)ку. Ты мо(х,г) дзерці мо(х,г). Ме(ц,дзь)ь капаюць у горах. Ся(ц,дз)ьма на калодзе, пагаворым аб прыгодзе. Адкуль хмары, адтуль і до(шч,ждж).

Лекцыя 48.

А. 1. Прачытай, пастаў націск і зьвярні ўвагу на курсыў і на тоўсты шрыфт:

Ст**о**л - ст***а***лы, в**о**л - в***а***лы, дв**о**р - дв***а***ры, г**о**луб - г***а***лубы; цэп - ц***а***пы, ч**э**рап - ч***а***рапы; р**э**кі - р***а***ка, стр**э**хі - стр***а***ха, с**ё**лы - с***я***ло; с**ё**стры - с***я***стра, **ё**рмы -**я**рмо, н***ё***с - н***я***су; в**е**рбы - в***я***рба, з**е**млі - з***я***мля, сьц**е**ны - сьц***я***на і г. д.

2. Ці ўпрыведзеных прыкладах спатыкаецца ***о*** або ***э*** не пад націскам?

§ 54. Аканьне (яканьне). Гукі **о** (ё), **э** (**ё**) у беларускай мове чуваць ясна толькі пад націскам: добры, цёплы, цэп, лес... Калі-ж склад не пад націскам, то замест **о** (**ё**), **э** (**е**) чуваць **а** (**я**): дабро, цяпло, лясы. Напішы лацініцай: *dobry - dabro, ciopły - ciapło, cep - capy, les - lasy.*

Такая замена або чарадаваньне галосных залежна ад націску называецца **аканьнем**.

Дзеля пісьма трэба ведаць два асноўныя правілы:

I. Літары о, ё, э пішуцца толькі пад націскам, напрыклад: **дом, вёрсты, цэп** (але д***а***мы, в***я***рста, ц***а***пы).

II. Літара *е* ніколі ня пішацца у складзе перад самым націскам, напрыклад: б*я*да, дз*я*жа, в*я*ду, з*я*лёны, н*я*ма, н*я*хай, н*я* буду, б*я*з духу, б*я*з вас і г. д. (а не беда, дзежа, нема, зелёны, не буду, без вас...).

У далейшых складох можа пісацца **е**, калі наступны склад мае **а** або **я**, напрыклад: вер*а*бей, цец*я*рук, лес*а*вік, вер*а*цяно, пер*а*мяніць, без*а*дказны, не зн*а*йшла, не м*а*гу, не х*а*чу, без м*я*не і г. д.

У складох **посьле націску** літара **е** пішацца даволі часта, напрыклад: лец*е*йка, сін*е*нькі, вучыц*е*ль, вос*е*нь, воз*е*ра, то*е* пол*е*, сіня*е* неба, у садз*е*, у хац*е*, дума*е*ш, будз*е*, дума*е*.

УВАГА. Калі пішацца **е** не пад націскам, вылажана падрабязна у “Другім коле”: Правапіс, §§ 73 і 74.

Б. *Перапісаць, паставіць націск і падчыркнуць* **е** *не пад націскам:*

Няпрыветна цэраз вокны ночка пазірае. Ціха ў хаце: ўся сямейка сьпіць ды спачывае, натрудзіўшы добра рукі, натаміўшы плечы. Толькі матка зь вераценьнем прытулілась к печы і прадзе, прадзе кудзельку. Скача вераценца, а за ёй густыя цені бегаюцьпа сьценцы. На камінку корч пылае, злотам іскры скачуць. За ваконцам вецер ходзіць, глуха вербы плачуць. Зябнуць вербы на марозе, прытуліўшысь к стрэсе: сьнегам вецер сыпе ў дзьверы, ходзіць шум па лесе. І пад гэты шум трывожны думае старая, а ўсьлед думкам неспакойна вецер падпявае.

Вучыся, нябожа, вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. Што мучыць сягоньня, што думкі трывожа, - зьбянтэжыць і ня прыйдзе ніколі.

Жаль згіне, як мара; ня будзеш нядарай, нідзе і ні ў чым не заблудзіш; ты праўду ў няпраўдзе, як сонца між хмараў, спазнаеш, як цёмны ня будзеш. Такая прынука, як праца й навука, ці-ж можа нам сіл не дадаці? З такімі сябрамі, знай, будзе ня штука і гора сваё зваяваці.

Навука дае чалавеку розум. Чужым розумам век не паражывеш. Ваўка ногі кормяць.

УВАГА. **Не** і **без** лічацца складамі таго слова, перад якім стаяць.

ЛЕКЦЫЯ 49.

А. 1. Ці словы **не** і **без** маюць свой націск?

2. Калі пішацца *не* і *без*, а калі *ня* і *бяз*? (Выбяры прыклады з папярэдняй лекцыі).

§ 55. Словы **не** і **бяз** не маюць свайго націску і лічацца складамі таго слова перад якім стаяць. Дзеля гэтага часам пішацца *не*, *без*, часам *ня, бяз*, гледзячы на тое, у якім складзе перад націскам яны стаяць: **не** *хачу*, **не** *магу*, *не знайшоў*; **ня** *буду*, **ня** *буду*, **ня** *ведаю*, **ня** *шуміць*; **без** *вады*, **бяз** *хлеба*.

Цераз, перад і **пера** - нязьменна пішуцца з літарай **е**: цераз мост, перад намі, перавоз, перавярнуць.

Словы **дзеля** і **каля** пішуцца нязьменна з літарай **я** на канцы: каля млыну, каля броду, каля мяне, каля вады; дзеля гэтага, дзеля таго.

Б. Перапісаўшы, пастаў націск і падчыркні **не** і **ня**, **без** і **бяз**, выясьняючы сабе, чаму пішацца так, а ня йначай:

Ад прыбытку галава не баліць. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Без правадыра войска гіне. Будзе кій, да не такі. Няма тае хаткі, каб не было звадкі. Без ахвоты няма работы. Ня так шкада, як нявыгодна. Абацаная шапка на вушы ня лезе. Адзін другога не пераважыць. Цераз сілу і конь не пацягне. Тады хіба перастане, як уся сарока бела стане. Дзіця перапалохалася ды захварэла з перапалоху. Без падпалы дровы не гарэць. Бяз штукі ня ступіць. Каля плоту расьце крапіва. Перад невадам рыбы ня ловяць. Няпрпыветна цераз вокны ночка пазірае.

Лекцыя 50.

А. 1. А ці можна ад такіх словаў адарваць **не** (**ня**): *нябожчык, небарака, немач, недасол, нягода*?

2. Як зьменіцца значэньне слова, калі адкінем **не (ня)**: *непагода, недастатак, няўпраўка, нязгода, няшчасьце, невялікі, нягодны, няпрыяцель*?

3. Якія ведаеце прыметнікі і прыслоўі з **не**? (некаторы..., недзе...).

4. Як пішацца **не** з дзеясловам?

5. Зьвярні ўвагу на **не** ў такіх сказах: Ён чалавек не разумны, а хітры. Багацьце ня шчасьце, а нешта іншае.

§ 56. Адмоўнае прыслоўе не (ня) пішацца асобна або разам.

Не (ня) пішацца **разам**:

1) з тымі словамі, што без яго ня ўжываюцца: *нябожчык, небарака, немач, недасол, нягода* і г. д.

2) калі, аддзяліўшы **не (ня)**, атрымаем слова супрацiўнага значэньня: *няшчасьце - шчасьце, непрыяцель - прыяцель, няпраўда - праўда, невялікі - вялікі* і г. д.

3) з некаторымі займеньнікамі (неазначальнымі) і прыслоўямі: *некаторы, неякі, некага, нечага, нехта, нешта, нечы(й), неякісь; некалі, недзе, некуды, неадкуль,* - прычым на **не** прыходзіцца націск.

Не (ня) пішацца **асобна**:

1) пры дзеясловах (за выключэньнем - недамагаць, ненавідзець, няволіць, няможацца): не пайду, не магу, ня можа і г. д.

2) калі за сказам з адмоўнасьцю **не** стаіць (або можна паставіць) сказ супярэчлівы, які гэтую адмоўнасьць паясьняе: **не такі, а такі...**, ня то, а то і г. д. Напрыклад: *Вясна не мясна, а малочна. Восень не малочна, а мясна;*

3) калі посьле адмоўнасьці можна сказаць **ёсьць**: *Ня дзіва (*ня *ёсьць* дзіва*), што малако сіва.*

Б. *Перапісаўшы, выясьніць, чаму* **не (ня)** *напісана разам або асобна:*

Не векавое, а ракавое. Крыўдзіцель перамагае ня праўдаю, а крыўдаю і сілай. Няпраўдаю сьвет пройдзеш, але назад ня вернешся. Пісаў пісака, што не разьбярэ небарака. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Памсьціцца не забіты, а жывы. Калі нярод, дык і неўмалот. Ня дзіва, што малако чорна, а карова сіва. Што сабе ня міла, то й другому ня зыч. Чоран воран, а ня птух; хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсьць ног мае, зямлю капае (жук). Дзед нешта пачаў недамагаць. Нявесела выглядае надвор'е ўвосень. Мой брат здольны, але не старанны. Вясна не мясна, а восень не малочна. Грозен, да ня боязен. І мала, і няўдала. Гулі не аднаго ў лапці абулі (*а многіх*). Лецейка ня ўлежна, дык уежна. На табе, нябожа, што мне ня гожа. Нябітаму няма чаго плакаць. Бела мыецца, ды нячыста ходзіць. Нудна й няпрытульна навакола.

Лекцыя 1.

А. 1. Выдзялі супольную часьць з розных формаў таго самага слова:

баран, барана, барану, баранам, баране; бараны, бараноў, бараном і г.д.
ведаю, ведаеш, ведае, ведаем, ведаеце, ведаюць; ведаў, ведай, ведаць;
настольнік, настольніка і г.д.;
паліваць, паліваю, паліваеш і г.д.
добры, добрая, добрае; дабрага, добрай і г.д.

§ 1. Канчатак. Тая часьць слова, што стаіць у канцы і зьмяняецца пры скланеньні і спражэньні, называецца **канчаткам**, напр.: баран-**а**, баран-**у**, ба-ран-**ом**, веда-**ю**, веда-**еш**, паліва-**ў**, паліва-**ла**; добр-**ы**, добр-**ая**, добр-**ае** і г.д.

§ 2. Аснова. Адкінуўшы канчатак, дастанем **аснову**, напр.: **баран-**а, **веда**-ю, **паліва-**ў, **добр-**ы і г.д.

§ 3. Зьмены у аснове. Аснова слова звычайна не зьмяняецца. Але часам залежна ад розных прычынаў бываюць розныя зьмены і ў аснове.

У залежнасьці ад зьмены націску можа выступаць аканьне, напрыклад: *воз*, *ваз*-а і г. д.; *вад*-а, *вод*-ы; *бяд*-а, *бед*-ы.

Перад *е* і *і* могуць чарадавацца *д* і *дз*, *т* і *ц* (дзеканьне і цеканьне): ва*д*-а, ва*дз*-е; ха*т*-а, ха*ц*-е; і*д*-у, і*дз*-еш.

У скланеньні ў давальным і месным склоне могуць чарадавацца *х* і *с*, *к* і *ц*, *г* і *з*: са*х*-а, са*с*-е; ру*к*-а, ру*ц*-э; лу*г*, лу*з*-е і г. д.

У прадметніках часта бывае такое чарадаваньне, як: куп***е***ц, купц-а, ду-р***а***нь, дурн-я; дз***е***нь, дн-я, дзён і інш.

У спражэньні чарадуюцца ***дз*** і ***дж***: гля***дж***-у, гля***дз***-іш і г. д.

УВАГА. Такое ўпрошчанае, мэханічнае адзяленьне канчатку посьле мягкіх зычных, як толькі што зроблена - вадз-е, хац-е, сас-е, луз-е, дурн-я, дн-я, - ня зусім правільнае. Точна было-б так: вадз***ь***-э, сас***ь***-э, луз***ь***-э, хац***ь***-э, дурн***ь***-а, дн***ь***-а. Тое самае лягчэй выражаецца лацініцай: *wadź-e, saś-e, łuź-e, chać-e, durń-a, dń-a* (хоць прынята пісаць: *wadzie, sasie, łuzie, chacie, dnia...*)

Б. *Перапісваючы, аддзялі рыскай аснову ад канчатку* (аснов-у, чыст-ым...):

Стол заслалі чыстым настольнікам. Сусед трымае сталаўніка. На вясельлі сьпяваюць вясельныя песьні, а ў жніво пяюць жніўныя. Кожная хата мае стол.

Сталяр купіў сталярскі варстат. Палотны беляць, а выбяліўшы шыюць палаценную бялізну. Сьцены пабелены вапнай. Лясьнік пілнуе лесу. Белага зайца называюць беляком, а шэрага шараком. Чорны воран, а ня птух; Хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсьць ног мае, зямлю капае (жук). Сыты галоднаму не спагадае.

Лекцыя 2.

А. 1. Заўваж такія групы слоў:

а)	рук-а	б)	горад	в)	бр-аць	г)	др-аць
	рук-аво		а-гарод		бяр-у		дзяр-у
	руч-нік		гарадз-іць		зь-бір-аю		зь-дзір-аць
	спад-руч-ны		за-гарад-ка		з-бор		з-дор
	з-руч-ны		гарадж-эньне		бор		пры-дзір-ка
	по-руч		гарадз-кі		вы-бар		дзір-ка
	руч-ка		вы-гарадз-іць		бяр-эма і г. д.		

У кожнай групе перачытай часьці, што маюць зьбліжанае між сабой значэньне!

§ 4. Корань слова. У групе а) бачым падобныя па значэньні часьці: *рук-, руч*; у групе б) – *горад, -гарод*, *гарадзь-, гарадж-*; у групе в) – *-бр-, бяр-, бір-, бор-, бар-*; у групе г) – *др-, дзяр-, дзір-, дор-* і г. д.

З гэтымі часьцямі зьвязана галоўнае значэньне слова. Іх нельга далей разлажыць, бо яны страцілі-б зусім сваё значэньне. Ад іх творацца зродныя між сабою словы: рук-а, рук-аво, руч-ка, руч-нік і г. д. Такія часьці называюцца корнямі слова.Значыць:

Корань слова *гэта такая непадзельная часьць слова, ад якой творацца родныя між сабою словы.* Падобныя корні, як рук-, руч-; бр-, бяр-, бір-, бор-, і г. д., называюцца *зроднымі*, або *побачнымі* (стаяць *побач*).

Корань можа быць часам асобным словам сам па сабе, напрыклад: *стол, лес, дом, бор*. Але ў такіх разох, як *стал-а, лес-у, бяр-у, бяр-эш,* маем корань + канчатак.

Б. *Перапісваючы, рыскамі выдзяліць корань* (воз-ік, з-ваз-іць...):

Воз, вязу, везьці, перавозьнік, прывёзшы, вязучы. Дом, домік, дамок. Плод, прыплод, спладзіць. Нос, перанос, вынас, вынясьці, ноша, нясу, нясьці і несьці. Воўк, ваўчок, воўчы, ваўчанё. Сяло, сельскі, селянін, прысёлак. Бяда, бедны, бедната, бядняк, бядота. Ніз, нізкі, паніжаць. Месца, месны, намесьнік, сумесны, зьмест, заместа, месьціцца, места, мешчанін. Дзіця, дзіцянё, дзеці, дзетка.

Лекцыя 3.

А. 1. У падазеных словах выдзялі устаўку паміж корнем і канчаткам:

стол-*ік*	стал-*іц*-а	стал-*іч*-н-ы	столь-*н-іц*-а
стол-*ік*-а	стал-*іц*-ы	стал-*іч*-н-ая	столь-*н-іц*-ы
стол-*ік*-у	стал-*іц*-ы	стал-*іч*-н-ае	столь-*н-ік*
і г.д.	і г.д.	і г.д.	і падобн.

§ 5. Устаўка (або суфікс). Так нязьменная часьць слова, што стаіць паміж корнем і канчаткам, называецца **устаўкай**, напрыклад: воль-*н*-ы, гаспад-*ар*-а, ляс-*ун*-а, ляс-*н*-ы, лясь-*н-іч*-ы, балот-*н*-ы.

Як бачым, побач можа стаяць колькі **ўставак**: гаспад-*ар-оч-к*-а, стал-*іч-н*-ы, акал-*іч-н-асьц*-і...

У слове *гаспадар* маем: корань + устаўка (канчатка=0[4]). У слове *гаспадара* маем: корань і устаўку + канчатак.

2. У пададзеных словах выдзяліць часьць, што *перад корнем*: на-стаўнік, па-ставіць, за-гадка, за-гад, уз-рост, усь-цягнуць, пера-ход, а-сьцярожны, ад-біць, па-маленьку, наў-цёкі.

§ 6. ПРЫСТАЎКА (АБО ПРЭФІКС). Тая часьць слова, што стаіць перад корнем, называецца прыстаўкай, напр.: на-лог, на-стаўнік, на-стольнік, вы-бары, пярэ-бары, па-раз-носіць, су-сед, па-з-на-ходзіць і г.д. Як бачым, слова можа мець па дзьве і болей прыставак.

§ 7. Тое, што ведаем аб падзеле слова, можна прадставіць гэтак:
слова = прыстаўка + корань + устаўка + канчатак

інакш: аснова + канчатак
з чаго відаць, што:
аснова = прыстаўка + корань + устаўка.

3. Сколькі корняў маюць такія словы: мяцеліца, панядзелак; сенакос, старадаўны?

§ 8. Большасьць слоў мае адзін корань, але бываюць такія, што маюць па два, напр.: сен-а-жаць, агн-я-цвет, сен-а-кос, нач-лег, Бел-а-русь, Вялік-дзень, поў-нач, прав-а-піс і г. д.

4 Канчатак раўняецца нулю: “канчаткам” зьяўляецца адсутнасьць канчатку - гэтая адсутнасьць вычуваецца, як азнака, у дадзеным разе, назоўнага склону адз. л.

Б. 1. Сьпісаць і раздзяліць словы рыскамі на прыстаўку, корань і канчатак, аснову-ж падчыркнуць, напрыклад: *па-дарож-н-*ы*, мяц-ел-іц-*а*,* (падчыркнуць *па-дарож-н-*, *мяц-ел-іц-*):

Дарога, дарожны, падарожны, прыход, захад, уходаўся, загадаць, загадка, загадчык, прывет, прывітаць, няпрыветны, сьцяна, сьценка, сьценны, прысьценак, пісьмо, пісулька, напісаць, пісьменства, вясна, веснавы, прадвесьне, увесну, лета, ўлетку, летась, леташні, пазалеташні, лецейка, жаць, жніво, жняя, дажынкі.

Лекцыя 4.

А. Успомніце, якія дагэтуль вы спатыкалі устаўкі і якое значэньне прыдавалі вы корню.

§ 9. Вось некаторыя устаўкі прадметнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў:

I. *Устаўкі прадметнікаў:*

ар, ец, ік (ык) , ок, цель, ыр, ун і інш. азначаюць нешта ажыўленае, дзейнае: гаспад-ар, стал-яр, знах-ар; куп-ец,хлап-ец; лясьн-ік, муж-ык, язд-ок, вучы-цель, багат-ыр, скак-ун і г.д.

іч, овіч, евіч і інш. азначаюць патомкаў і фаміліі: Марцінкевіч, Міцкевіч, Смоліч, Багдановіч.

ць, асьць, ін(я), ын(я) і інш. азначаюць словы разумовыя жан.р. - памя-ць, люб-асьць, веліч-ыня, глыб-іня і г.д.

л(а), ішч(а), ств(о) і інш. для азначэньня “неажыўленых” прадметнікаў ніякага роду: мы-ла, шы-л-а, вогн-ішч-а, пажар-ышч-а, хара-ств-о і г.д.

Некаторыя устаўкі прыдаюць слову павялічальнае або памяншальнае значэньне (*павялічальныя і памяншальныя* устаўкі): лап-ішч-а, лап-ка. Іншыя устаўкі прыдаюць ласкавае значэньне: лап-ач-к-а, сястр-ыц-а, брат-к-а, брац-ей-к-а, лец-ей-к-а і інш.

II. Устаўкі прыметнікаў:

к, ок, р, л, н, ав, ів, ат, іст, ав-ат, ань-к, ень-к, ан(ян), ов, ск і інш. лёг-к-і, глыб-ок-і, шчод-р-ы, вет-л-ы, вер-н-ы, ласк-ав-ы, міласьц-ів-ы, зуб-ат-ы, бел-ав-ат-ы, зярн-іст-ы, арган-іст-ы, доб-р-ань-к-і, дараг-ень-к-і, мядз-ян-ы, ял-ов-ы, гаспад-ар-ск-і і г. д.

III. Устаўкі дзеясловаў:

ну - н - цяг-ну-ць, цяг-н-еш;
і - е - хвал-і-ць, сядз-е-ць;
а - я - бр-а-ць, се-я-ць;
ава - у - баран-ава-ць, баран-у-ю; гандл-ява-ць, гандл-ю-ю.

УВАГА. Як *баранаваць - бараную* ужываецца дужа часта: *расказываць - **расказую,** перапісываць - **перапісую*** і г. д. заместа перапісываю або перапісваю, расказываю або расказваю.

Б. *Выдзялі рыскамі ўстаўкі, зварочваючы ўвагу на іхнае значэньне*:

Сякач, дзеяч, сілач, барадач, зямляк, кулак, мінчук, селянін, мешчанін, грамадзянін, сталяр, млынар, крыўдзіцель, вярыцель, немец, украінец, чужаземец, кравец, лавец, паніч, шляхціч, Крывічы, Ляхавічы, ахвотнік, насьледнік, слоўнік, камянічнік, месячнік, агароднік, перавозьнік, вартаўнік, клічнік, пытальнік, агітатар, арганізатар, машыніст(ы), сацыяліст(ы), арганісты, лібэралізм, романтызм, саміца, ільвіца, бязбожніца, расьпусьніца, званіца, кніжніца, Галубянка, цяляціна, дубіна, бярэзіна, пісаніна, цяганіна, жабраніна, абставіны, заручыны, пераносіны, будоўля, дарагоўля, бялізна, паншчына, дарэмшчына, немка, кітаянка, прачка, гаспадарка, пякарня, паперня, вазоўня, злосьць, роўня, дурнота, сьляпота, гаспадыня, ахмістрыня, фізыка, матэматыка, лёгіка, алавяны, драўляны, рагаты, барадаты,васпаваты, вялічэзны, даўжэзны, чарнявы, плячысты, пясчысты, цікаўны, спраўны, цікавы, саромлівы.

Лекцыя 5.

А. 1. Сколькі часьцінаў мовы і як называюцца? Якія з іх зьменныя, якія не?
2. Што такое прадмет?
3. Што такое прадметнік або імя прадметнае?

§ 10. Зьменная часьціна мовы, што азначае імя або назоў прадмету, называецца ***імя прадметнае*** або ***прадметнік.*** Прадметам называем ня толькі прадмет нашых знадворных пачуцьцяў, але і прадмет увагі нашага розуму. Пад знадворныя пачуцьці (зрок, слух і г.д.) падпадаюць, напрыклад, такія прадметы: глыбокая вада, салодкі цукар, але *глыбіня, салодкасьць, дабрата, характво* і г.д. гэта толькі прадметы нашага розуму. *Вада, цукар* - прадметнікі пачуцьцёвыя; *глыбіня, салодкасьць, дабрата, характво* - прадметнікі *разумовыя.*

4. Што такое складненьне? Сколькі склонаў і якія? Сколькі лікаў і якія?

§ 11. Апрача ліку адзіночнага і множнага ў беларускай мове часамі бывае ***парны лік***: дзьве назе, дзьве руцэ, дзьве сасе і г.д. Але заўсёды: два сталы, два браты і г.д., а не два брата, два стала (паводле старога парнага ліку, як па расейску).

§ 12. Некаторыя прадметнікі ужываюцца ***толькі*** ў адзіночным ліку: жывёла, гароднiна, садовіна, малако, хараство і інш.

Некаторыя - *толькі* у множным: сані, сені, дрыжыкі і шмат іншых.

§ 13. Кожны прадметнік належа да аднаго з ***трох радоў***: *мужчынскага, жаноцкага* або *ніякага.* Калі на якую можна сказаць *ён*, то гэта мужч.р.: брат, стол, вымысел і г.д.; калі можна казаць *яна*, то гэта жаноцкі род: сястра, бяда, радасьць і г. д.; калі можна сказаць *яно*, то гэта ніякі род: дзіця, вакно, дабро і г. д.

Некаторыя прадметнікі належаць да ***агульнага роду***, калі могуць азначаць і мужчынскі і жаноцкі род: сірата, калека, п'яніца і інш.

Б. 1. Напішы, якія ведаеш прадметнікі, што ўжываюцца толькі ў адзіночным або толькі ў множным ліку.

2. Напішы прыклады на прадметнікі мужчынскага, жаноцкага, ніякога і агульнага роду.

3. Паўтарыць з першага кола ўсё аб прадметніку.

Лекцыя 6.

А. 1. Праскланяй *стол, дождж, хвалько* і, напісаўшы на дошцы, аддзялі рыскай канчатак ад асновы (стал-а, стал-у і г. д.).

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

I. Мужчынскі род.

§ 14. Цьвёрды зычны перад канчаткам, напрыклад: вол, пясок, дождж, канец, хвалько; брат, народ, страх.

	адзіночны лік		*множны лік*	
	1)	2)		
Назоўны	вол	стол	вал-ы	стал-ы
Родны	вал-а	стал-а	вал-оў	стал-оў
Давальны	вал-у	стал-у	вал-ом	стал-ом
Вінавальны	вал-а	стол	вал-оў	стал-ы
Творны	вал-ом	стал-ом	вал-амі	стал-амі
Месны	вал-е	стал-е	вал-ох	стал-ох

Клічны бач ніжэй § 17, IV.

Другія прыклады:

адзіночны лік.

	3)	4)	5)	6)
Н.	пясок	дождж	канец	хвальк-о
Р.	пяск-у	даждж-у	канц-а	хвальк-а
Д.	пяск-у	даждж-у	канц-у	хвальк-у
В.	*я к*	*н а з о ў н ы*		*як родны*
Т.	пяск-ом	даждж-ом	канц-ом	хвальк-ом
М.	пяск-у	дажд-ы	канц-ы	хвальк-у

множны лік.

Н.	пяск-і	даждж-ы	канц-ы	хвальк-і
Р.	пяск-оў	даждж-оў	канц-оў	хвальк-оў
Д.	пяск-ом	даждж-ом	канц-ом	хвальк-ом
В.	*я к*	*н а з о ў н ы*		*як родны*
Т.	пяск-амі	даждж-амі	канц-амі	хвальк-амі
М.	пяск-ох	даждж-ох	канц-ох	хвальк-ох

У-ва ўсіх гэтых прыкладах націск прыходзіцца на канчатак слова: вал-*а*, вал-*у*, вал-*о*м, вал-*е*, вал-*ы*, вал-*о*ў і г. д.

Калі-ж націск ня прыходзіцца на канчатак, то заместа **о** стаіць *а* (аканьне). У месным склоне **е** і не пад націскам. **Прыклады**:

адзіночны лік.

	7)	8)	9)
Н.	брат	народ	страх
Р.	брат-а	народ-у	страх-у
Д.	брат-у	народ-у	страх-у
В.	*як родны*	*я к н а з о ў н ы*	*с к л о н*
Т.	брат-ам	народ-ам	страх-ам
М.	брац-е	народз-е	страс-е і страх-у

множны лік.

Н.	брат-ы	народ-ы	страх-і
Р.	брат-оў	народ-аў	страх-аў
Д.	брат-ом	народ-ам	страх-ам
В.	*як родны*	*я к н а з о ў н ы*	*с к л о н*
Т.	брат-амі	надод-амі	страх-амі
М.	брат-оў	народ-ах	страх-ах

§ 15. Мягкі зычны перад канчаткам. Прыклады:

адзіночны лік:

	10)	11)	12)
Н.	лось	локаць	конь
Р.	лас-я	локц-я	кан-я
Д.	ляс-ю	локц-ю	кан-ю
В.	як Р.	як Н.	як Р.
Т.	лас-ём	локц-ем	кан-ём
М.	лас-і	локц-і	кан-і

множны лік:

Н.	лас-і	локц-і	кон-і
Р.	лас-ёў	локц-яў	кон-яў, кон-ей
Д.	лас-ём	локц-ям	кон-ям
В.	*я к н а з о ў н ы*		
Т.	лас-ямі	локц-ямі	кон-ямі, конь-мі
М.	лас-ёх	локц-ях	кон-ях

§ 16. Прадметнікі на -й скланяюцца падобна:

адзіночны лік:

	13)	14)	15)
Н.	верабей	лой	абычáй
Р.	вераб’-я	ло-ю	абычá-ю
Д.	вераб’-ю	ло-ю	абычá-ю
В.	як Р.	я к н а з о ў н ы	
Т.	вераб’-ё	ло-ем	абычá-ем
М.	вераб’-і	ло-і	абычá-і

множны лік:

Н.	вераб’-і	абычá-і
Р.	вераб’-ёў	абычá-яў
Д.	вераб’-ём	абычá-ям
В.	як Р.	як Н.
Т.	вераб’-ямі	абыча-ях
М.	вераб’-ёх	абыча-ях

УВАГА. 1. Слова л о й множнага ліку ня мае.

2*). Каб выразьней прадставіць канчаткі скланеньня посьле мягкага зычнага і прадметнікаў на **-й**, можна напісаць лацініцай так: łoś, łaś-u, łaś-om, łaś-i i г. д.; wierabiej, wierabj-a, wierabj-u, wierabj-om, wierabj-i i г. д.

Б. 1. *Прыклады для скланеньня*: воз, гарод, двор, залом, пісар, рамень, цень, салавей, сук, гарэх, пятух, мурог, нарог, кош, нож.

2. *У якім склоне пішацца* **е** *не пад націскам*?

Лекцыя 7.

А. 1. Які канчатак роднага склону ў такіх словах: чалавек, грош, куст, вол, нож, малаток, коўш, студзень, красавік?

2. Як будзе родны склон: розум, боль, жаль, сьмех, сум, гром, край, ячмень, тытун, галун, палын, пясок?

3. Якія канчаткі ў родным склоне прадметніка мужчынскага роду?

4. У якіх склонах стаяць прадметнікі ў такіх разох: на дуб**е**, на стал**е**, у кажус**е**, грацьна раз**е**, у гарос**е**?

на дождж**ы**, у каш**ы**, аб наж**ы**, у калодзяж**ы**, у коклюш**ы**, у плач**ы**, у буч**ы**, на канц**ы**, на полц**ы**, у бар**ы**?

на купц**у**, пры Рыгор**у**, Лукаш**у**, чужаземц**у**, немц**у**, кітайц**у**, Марцінкевіч**у**?

у Полацк**у**, на бак**у**, аб ваўк**у**, на язык**у**, аб чалавек**у**?

5. Які канчатак мае месны склон мягкага скланеньня муж. р. (госьць, верабей і падобн.)?

§ 17. Увагі аб розных канчатках. I. Родны склон адз. ліку мае канчатак **у** або **а**, як у цьвёрдым, так і ў мягкім скланеньні (у мягкім скланеньні пішацца -ю, -я).

Канчатак **-а, (я)** знаходзім:

1) у прадметніках, што азначаюць жывыя творы, напр.: чалавека, Язэпа, брата, ваўка, вала, злодзея, вераб'я і інш;
2) у прадметніках *вобразных*, што можна бачыць, лічыць, асабліва, калі націск прыходзіцца на канчатак: грош - грашá, малаток - малаткá, нож - нажá, нос - насá, кош - кашá, коўш - каўшá і інш.
3) у назовах месяцаў: студня, сакавіка, красавіка і г. д.

Іншыя прадметнікі *звычайна* маюць канчатак **у (ю)**:
розуму, болю, жалю, сьмеху, смутку, грому, роду, міру, абычаю, дару, страху, веку, року, пакою, усходу, заходу, ценю (*гэты цень*), плачу, ураджаю, жару, прымусу, люду, народу, краю, бору, узору, лесу, сьнегу, лёду, попелу, алею, шроту, хвойніку, дроту і ўмат іншых.

У-ва ўсіх прыведзеных прыкладах націск ня прыходзіцца на канчатак ***-у***, але часам канчатак ***-у*** здараецца і пад націскам, напр.: пяску, тытуну, галуну, палыну, тварагу; дажджу, агню, сну, *часам* аўсу, чацьвяргу.

II. Родны склон множ. ліку часам мае аснову без канчатку **-оў**

(-аў, -ёй, -аў), напр.: *мяшчан, сялян, грамадзян, дзён,* сто *раз*, пяць *раз*, пяць *чалавек*.

У некаторых словах муж. р. часам бывае канчатак **-ей, (-ай)**: коней, гасьцей, людзей, лапцей, грошай.

III. Месны склон адз. ліку мае чатыры канчаткі **-е, -і, -ы, -у.**

У прадметніках з *цьвёрдым зычным перад канчаткам* знаходзім **-е**: дуб - на дубе, пры стале, у млыне, у кажусе, у гаросе.

Прадметнікі на **-ж, -ш, -ч, -ц, -р** маюць **-ы**: на дажджы, у кашы (кош), на нажы, у бары і г. д. Аднак, тыя прадметнікі, якія азначаюць асобы, найчасьцей маюць **-у**: аб купцу, пры Рыгору, Лукашу, аб Марцінкевічу і г. д.

Прадметнікі на **-к** блізка заўсёды маюць канчатак на **-у** : у Полацку, на баку, аб ваўку, аб чалавеку, на языку (рэдка: на языцэ).

Прадметнікі *з мягкім зычным перад канчаткам* канчаюцца на **-і**: пры гасьці, часьці, камяні (і камені), кані, салаўі, вераб'і, Дунаі, прыяцелі і г.д. Тут бывае часам і канчатак **-ю**: на каню, на Дунаю...

VI. Клічны склон. У значэньні клічнага склону звычайна ужываецца назоўны: паслухай, *братка*! паслухайце, *браткі*! Але клічны склон мае і свае асобныя канчаткі - **-у** і **-е** (пасьля цьвёрдага зычнага - **-а**):

1) Іване, слаўны пане! браце, сваце, дубе, лесе, суседзе і г. д.

2) коню, вучыцелю, госьцю, дабрадзею, братку, галубочку, дзедку, сынку і г. д.

У множным ліку часам ужываецца канчатак **-ове**: панове! сватове!

Б. *Перапісаўшы, пастаў націск і падчыркні канчаткі прадметнікаў муж. роду:*

За туманом сьвету не відаць. Ня бачыць далей свайго носу. У пужлівага купца ні грошай, ні тавару. Жаўцеюць палоскі позьняга аўсу ці ячменю. Бегала ліска каля лесу блізка. Няма дыму без агню. Вада затапіла шмат берагу. Шукай ветру ў полі. Голы разбою не баіцца. Без абручыка, бяз дна - нідзе дзірачкі няма (яйцо). На беразе возера пасецца табун коней. Дзесятая вада па кісялі. Узімку ў лесе і на полі шмат менш птушак і зьвяроў. Пастушкі сядзелі пры агні. У зялёным гаі да ў родным краі. Ката ў мяшку ня купляюць. На сваім сьметніку і певень сьмелы. Рана была на пальцы. У бары што хочаш бяры. У канцы грэблі шумяць вербы. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. За баляваньнем ходзіць галадаваньне.

Лекцыя 8.

А. 1. Прасклaняй прадметнікі ніякога роду: вясло, горла, плячо, гора, благацьцё, здарэньне і, напісаўшы на дошцы, аддзялі аснову ад канчатку.

2. Ці канчаткі ніякога роду падобны да адпаведных канчаткаў муж. роду?

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

II. *Ніякі род.*

§ 18. Прадметнікі на -о (-ё) - не пад націскам **-а (-я)** маюць скланеньне падобнае да скланеньня муж. роду. Тры склоны - назоўны, вінавальны і клічны заўсёды аднолькавыя (дзеля гэтага і пішам іх у адным радку: Н. В. К.)

адзіночны лік:

Н. В. К.	1) сял-о	2) пален-а
Род.	сял-а	пален-а
Дав.	сял-у	пален-у
Тв.	сял-ом	пален-ам
Мес.	сял-е	пален-е
Н. В. К.	3) пляч-о	4) мор-а
Род.	пляч-а	мор-а
Дав.	пляч-у	мор-у
Тв.	пляч-ом	мор-ам
Мес.	пляч-ы	мор-ы
Н. В. К.	5) жыцьц-ё	пол-е
Род.	жыцьц-я	пол-я
Дав.	жыцьц-ю	пол-ю
Тв.	жыцьц-ём	пол-ем
Мес.	жыцьц-і	пол-і

множны лік:

Н. В. К.	1) сёл-ы	2) пален-ы
Род.	сёл-аў	пален-аў
Дав.	сёл-ам	пален-ам
Тв.	сёл-амі	пален-амі
Мес.	сёл-ах	пален-ах
Н. В. К.	3) плеч-ы	4) мор-ы
Род.	пле-аў	мор-аў
Дав.	пляч-ам	мор-ам
Тв.	пляч-амі	мор-амі
Мес.	плеч-ах	мор-ах

Н. В. К.	5) жыцьц-і	6) пал-і
Род.	і іншыя	пал-ёў
Дав.	склоны	пал-ём
Тв.	мн. ліку ня	пал-ямі
Мес.	ўжываюцца	пал-ёх

§ 18. Увагі аб канчатках. I. Месны склон адз. ліку мае чатыры канчаткі: **-е, -і, -ы, -у**, якія ўжываюцца так, як у прадметні-ках муж. роду, напрыкл.:

у сяле, пры вакне, у гумне, на сукне, аб пісьме і г. д. (канчатак **-е** пад націскам);

на сене, у леце, на целе, у слове, на небе, на палене і г. д. (канчатак **-е** не пад націскам);

аб дабры, на плячы, пры гумянцы, на моры, у горы (гора), пры вогнішчы, на сэрцы, на ваконцы, сонцы і г. д.;

у лахмацьці, у жыцьці, на гальлі, у чытаньні, пры здарэньні, на полі і г. д.;

словы з асновамі на **-к** маюць канчатак **-у**: века - аб веку, вока - аб воку.

II. Назоўны склон множ. ліку мае канчаткі **-і, -ы**: гумны, здарэньні, азёрны, моры, балоты і г. д.

III. Родны склон множ. ліку можа ўжывацца або з канчаткам **-оў (-аў)**, або без канчатку (адна аснова): вядзёр - вёдраў, красён - кроснаў, плеч - плечаў і г. д.

IV. Трэба заўважыць **розьніцу ў націску**: сяло - сёлы, вядро -вёдры, вакно - вокны, ярмо - ёрмы; але - два, тры, чатыры сялы, вядры, вакны, ярмы і г. д.

§ 20. Вока і вуха скланяюцца гэтак: **вока**, вока, воку, вокам, на воку; вочы, вачэй, вачом, вачмі, аб вачох; **вуха**, вуха, вуху, вухам, у вусе; вушы, вушэй, вушом, вушмі, аб вушох.

Слова *плечы* таксама часам мае ў твор. і месн. склоне мн. ліку плячмі або плячыма, на плячох.

Б. *Перапісаўшы, пастаў націск і падчыркні канчаткі прадметнікаў ніякога роду.*

Ціха месяц адзінокі ходзіць ў небе над зямлёю. Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія вазёры або моры. У возеры салодкая вада, а ў моры салёная. Дожджычку просіць маладое жыта. У полі каменьня даволі. Пры здарэньні зайдзіся адведаць і купіць насеньня. На балоце з чаротамі лазьнякі шапталі. На

гальлі старога дуба было гняздо. У жыцьці ўсяго нажывеш. Нудна на сэрцы. І на сонцы ёсьць плямы. У паветры павеяла дымам. Марскія стварэньні і расьліны ў рэчцы ці ў возеры ня жывуць. На адным месцы й камень абрастае. Таму й хворы, што ў горы. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Грады зарасьлі зельлем. З шчасьцем добра й грыбы зьбіраць. Конь прывязан повадам, а госьць полуднем.

Лекцыя 9.

А. 1. Прасклaняй прадметнікі: імя, ягня, неба, кола і выдзялі корань, устаўку і канчатак.

2. Прасклaняй селянін, грамадзянін, мешчанін і выдзялі корань, устаўку і канчатак.

§ 21. Прадметнікі з устаўкай ен, ят, ес (-эн-, -ат-, -эс-). Сюды прыналежаць: 1) словы на -мя: *імя, племя, цемя, семя, рамя, бярэня, стрэмя;* 2) гэткія як цяля, парася, зярня, ваўчаня, княжа і г.д. (назовы маладых жывёлін) і 3) устаўку **-ес-** знаходзім у множ. ліку ад кола: калёсы, ды неба - нябёсы. Вось узор скланеньня:

адзіночны лік:

Н. В. К.	імя	ягня, ягнё
Род.	ім-ен-і, ім-я	ягн-яц-і
Дав.	ім-ен-і, ім-ю	ягн-яц-і
Тв.	ім-ен-ем, ім-ем	ягн-ём
Мес.	ім-ен-і, ім-і	ягн-яц-і

множны лік:

Н. В. К.	ім-ён-ы	ягн-ят-ы
Род.	ім-ён-аў	ягн-ят-аў
Дав.	ім-ён-ам	ягн-ят-ам
Тв.	ім-ён-амі	ягн-ят-амі
Мес.	ім-ён-ах	ягн-ят-ах

Побач з формамі цяля, зярня, ваўчаня, княжа ужываюцца формы на **-о (-ё)**: цялё, зярнё, княжо, дзяўчо і г. д.

УВАГА: Мн. лік ад слова колы - калёсы - зьмяніў сваё значэньне і значыць павозка. У першым сваім значэньні кола мае множ. лік - колы.

§ 22. Прадметнікі з устаўкай -анін, -янін. Прадмет-нікі з падвойнай устаўкай **-ан-ін-, -ян-ін-** у множным ліку выкідаюць устаўку **-ін-** і скланяюцца так: сел-ян-ін, сел-ян-ін-а, сел-ян-ін-у, сел-ян-ін-ам,

сел-ян-ін-е; сял-ян-е (*радзей*: сял-ян-ы), сял-ян або сял-ян-аў, сял-ян-ам, сял-ан-амі, сял-ян-ах.

Б. 1. *Праскланяй прадметнікі:* племя, цемя, рамя, бярэмя, стрэмя (скланяюц-ца як *імя*').

2. *Праскланяй прадметнікі:* мешчанін, грамадзянін, баярын (множ. лік: баяры).

Лекцыя 10.

А. 1. Праскланяй, пастаў націск і аддзялі канчатак ад асновы: галава, бяда, саха, рука, нага, зара, каліна, торка, лубка, галубка, адвага, весялуха, зямля, воля.

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

III. *Ж а н о ц к і р о д.*

§ 23. Прадметнікі жаноцкага роду на -а (я), напр.: галава, каліна, рука, горка, зара, зямля, нядзеля.

адзіночны лік:

Н.	1) галав**-а**	2) калін**-а**
Р.	галав**-ы**	калін**-ы**
Д.	галав**-е**	калін**-е**
В.	галав**-у**	калін**-у**
Т.	галав**-ою(й)**	калін**-аю(й)**
М.	галав**-е**	калін**-е**
К.	галав**-а**!	калін**-а**!

множны лік:

Н.	галов**-ы**	калін**-ы**
Р.	галоў, галов**-аў**	калін, **-аў**
Д.	галов**-ам**	калін**-ам**
В.	галов**-ы**	калін**-ы**
Т.	галов**-амі**	калін**-амі**
М.	галов**-ах**	калін**-ах**
К.	галов**-ы**!	калін**-ы**!

УВАГА. Клічны склон жан. роду заўсёды аднолькавы з назоўным!

адзіночны лік:

Н.К.	3)рук-**а**	4)горк-**а**
Р.	рук-**і**	горк-**і**
Д.	руц-**э**	горц-**ы**
В.	рук-**у**	горк-**у**
Т.	рук-**ою(й)**	горк-**аю(й)**
М.	руц-**э**	горц-**ы**

множны лік:

Н.К.	рук-**і**	горк-**і**
Р.	рук	горак, горк-**аў**
Д.	рук-**ам**	горк-**ам**
В.	як назоўны	
Т.	рук-**амі**	горк-**амі**
М.	рук-**ах**	горк-**ах**

адзіночны лік:

Н.К.	5)зар-**а**	6)зямл-**я**	7)дол-**я**
Р.	зар-**ы**	зямл-**і**	дол-**і**
Д.	зар-**ы**	зямл-**і**	дол-**і**
В.	зар-**у**	зямл-**ю**	дол-**ю**
Т.	зар-**ою(й)**	зямл-**ёю(й)**	дол-**яю(й)**
М.	зар-**ы**	зямл-**і**	дол-**і**

множны лік:

Н.К.	зор-**ы**	земл-**і**
Р.	зор-**аў**	земл-**яў**
Д.	зор-**ам**	земл-**ям**
В.	як назоўны	
Т.	зор-**амі**	земл-**ямі**
М.	зор-**ах**	земл-**ях**

Б. 1. *Чым розьняцца прыклады* 1, 3, 5 і 6 *ад* 2, 4 і 7? (націскам...)

2. *Праскланяй, пастаў націск і аддзялі аснову ад канчатку*: вада, саха, мука, му́ка, нага, ральля, Вільня, дарога, разлука, страпуха, гара, дзяжа.

Лекцыя 11.

А. 1. Які зычны, цьверды ці мягкі, перад канчаткам такіх прадметнікаў жан. роду:

вада, галава, рука, саха, нага, каліна, работа, гора, душа, маца, вуліца, матка, шапка?...

зямля, сям'я (=сямй-а, siamja), доля, воля, гаспадыня?

2. Прасклaняй: старшыня, стараста, сабака, судзьдзя.

§ 24. Увагі аб канчатках прадметнікаў **жан. роду. I. Давальны і месны** склон адз. ліку маюць тую самую форму. У прадметніках, што маюць перад канчаткам *цьвёрды зычны*, гэтыя склоны канчаюцца на **-е (э)**: вадзе, галаве, руцэ, сасе, назе (націск на канчатку); каліне, палавіне, блазноце, рабоце (націск не на канчатку).

Калі-ж перад канчаткам стаіць адзін з ацьвярдзеўшых зычных **р, ц, ч, ж, ш** або **к**, то ў давальным і месным склоне маем **-ы**: зары, гары, мацы, душы, дзяжы (пад націскам); вуліцы, аборы, кашы, пражы, лаўцы, лаўцы, матцы, шапцы і г. д. (не пад націскам). Пасьля асноў на **-к** канчатак **-ы** ужываецца толькі тады, калі націск не на канчатку: лаўка - лаўцы, матка - матцы, шапка - шапцы. Калі-ж націск на канчатку, то канчатак будзе **-э**: мука - муцэ, рука - руцэ. Тое самае спатыкаем часам пасьля **р**: на гарэ, на зарэ.

У скланеньні з *мяккім зычным* перад канчаткам заўсёды маем канчатак **-і**: зямлі, сям'і, долі, волі, княгіні, гаспадыні і г. д.

Прадметнікі з асновай на **к, г, х** зьмяняюць іх на **ц, з, с**: рука - руцэ, горка - горцы, нага - назе, дарога - дарозе, саха - сасе, страха - страсе, Лявоніха - Лявонісе.

II. Родны склон множ. ліку мае часта канчатак *-аў*, як у муж. родзе: водаў, варонаў, маладзіцаў, песьняў, земляў і г. д. Але най-часьцей ужываюцца гэткія формы, як дачок, дзявок, гор, зор, кароў, галоў, зямель, нядзель, сьлёз, лялек, шпілек і г. д. (чыстая аснова: гор, зор, галоў або з устаўкай *-о-, -е-*: дачк-а - дач**о**к, зямл-я - зям**е**ль...). Толькі рук, ног заўсёды без канчатку **-аў.**

Радзей сустракаем канчатак **-ей**: сьвіней, сяней і г. д.

§ 25. Прадметнікі муж. роду на -а (-я). Таксама, як прадметнікі жан. роду на **-а** скланяюцца прадм. муж. роду на **-а**: старшыня, стараста, ваявода, судзьдзя, сабака і інш. Толькі ў твор. склоне часам сустракаюцца формы муж. скланеньня: з старастам, з сабакам і г. д.

Б. *Перапісваючы, аддзялі канчаткі прадметнікаў жан. роду на* **-а** *і пастаў націск:*

Над з збоджжам[5] убогім вецер гуляе на волі. Ходзяць па полі ў задуме мужчыны. Моцна хлопец занудзіўся па бацьку, па маме. У хаце сьвяцілася газьніца. Бацька на калодцы лапаць выплятае. У рэчцы купаюцца хлопцы. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. Спадабалася котцы рыбка. Старой бабцы хораша і ў шапцы. Быць бычку на лычку, а кароўцы на вяроўцы. Вучзньне паможа змагацца з нядоляй. З надзеяй сеем жыта мы ўвосень; з надзеяй сустрачаем выраі вясной. Паліўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сіняй вышыні. На паліцы дзьве сініцы. На сваёй лаўцы і памерці добра.

ЛЕКЦЫЯ 12.

А. 1. Прасклaняй прадметнікі, пастаў націск і аддзялі канчатак ад корня:

соль, гразь, ноч, роскаш; кроў, любоў.

§ 26. Прадметнікі жан. роду на зычны. Сюды адносяцца такія прадметнікі, як *косьць, гразь, соль, медзь; ноч, мыш, роскаш, моц; любоў, кроў* і падобныя; у множ. ліку такія, як *сені, грудзі, гусьлі, дзьверы,* - наагул, усе тыя прадметнікі жан. роду, што ў назоўным склоне не канчаюцца на **–а.** Апрача таго, сюды адносяцца: *куры, суседзі, чэрці*.

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

адзіночны лік:

Н.К.	косьць	рэч	кроў
Р.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Д.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
В.	*я к н а з о ў н ы*		
Т.	касьц-ёю(й) *(косьцю)*	рэч-аю(й) *(рэччу)*	крыв-ёю(й) *(кроўю)*
М.	касьц-***і***	рэч-***ы***	крыв-***і***

множны лік:

Н.К.	косьц-і	рэч-ы
Р.	касьц-ей	рэч-аў
Д.	касьц-ям	рэч-ам
В.	*я к н а з о ў н ы*	
Т.	касьц-ямі	рэч-амі
М.	касьц-ёх	рэч-ах

---

5 *д-? – незразумела навошта, мо' памылка друкароў? (заўвага друкара электроннага варыянту - А.Я.)*

§ 27. **Увагі аб склонах. I. Родны склон множ. л.** мае канчатак *-ей*, або *-аў*: касьцей, саней, грудзей, печаў, рэчаў, ночаў (*часам*: пячэй, начэй і г. д.).

II. Творны склон множ. ліку, апрача паказаных у прыкладах канчаткаў, мае часамі канчатак **-ма**: касьцьма, саньма і г. д.

§ 28. Слова **маці** скланяецца гэтак:

Наз.	маці (маць)	*Він.*	маці	*Клічны*	маці!
Род.	маці	*Тв.*	-		
Дав.	маці	*Мес.*	маці		

Множ. ліку гэтае слова ня мае. У творным склоне множ. ліку яно замяняецца формамі ад *матка*: маткаю, маткі, матак і г. д.

Б. *Праскланяй на пісьме, аддзяляючы канчатак ад асновы:* тразь, соль, медзь; ноч, мыш, моц, любоў; куры, суседзі, чэрці.

Лекцыя 13.

А. 1. Пастаў у адпаведным склоне пададзены пры дзеяслове прадметнік:

бачу (брат);	*маю* (муж);	*паю* (конь)
нясу (стол);	*сяку* (дуб);	*маю* (рубель)

Пастаў тыя самыя прадметнікі ў множ. ліку.

2. Як кажацца: люблю *сваіх сёстраў, братоў*, ці *люблю свае сёстры, браты*? ганю *валы, коні, авечкі*, ці *ганю валоў, коней, авечак*?

§ 29. Вінавальны склон прадметнікаў, што азначаюць чалавека (асобу) або жывёліну, аднолькавы з родным склонам у муж. родзе адзіночнага ліку: *бачу брата, мужа, каня*. Іншыя прадметнікі маюць вінавальны склон аднолькавы з назоўным: нясі стол, сячы дуб, мець рубель (хоць часамі бывае і так: сячы *дуба*, пісаць *ліста*, мець *рубля*).

У множным ліку толькі прадметнікі, што азначаюць чалавека, асобу, маюць вінавальны склон аднолькавы з родным; усе іншыя аднолькавы з назоўным: бачу братоў, люблю сёстраў, *але* ганю *валы*, паю *коні*, пасу *авечкі* і г. д.

3. Як будзе **родны** склон такіх прадметнікаў:

a) вол, конь, чалавек, брат, злодзей, пан і падобн.?
b) куст, стол, пень, малаток, кошык, ключык і падобн.?
c) назоваў месяцаў: студзень і г. д.?
d) дождж, вецер, сьнег, дым, туман, гром, агонь; сьвет, боль, жаль, цень, сум, узор, розум, сон; шрот, народ, лес, бор, гай, попел, ячмень, алей і падобн.?

4. Як будзе **месны** склон такіх прадметнікаў:

a) дуб, плот, плод, рог, скамарох; лаза, хата, нага, рука, саха; вакно, ярмо і падобн.?
b) конь, гай, камень, зямля, кузьня, жыцьцё, здарэньне і падобн.?
c) нож, кош, абруч, бор; дзяжа, душа, печ, вуліца, гара, і падобн.?
d) муж, Лукаш, Багдановіч, Грыгор, купец, кітаец і падобн.?
e) сук, Менск, Слуцак, чалавек; вока, века і падобн.?

5. Зьвярні ўвагу на напісаньне, пастаў націск і адзнач склоны:

локцем - локцям, аленем - аленям, пытаньнем - пытаньням, здарэньнем - здарэньням, асаблівасьцяй - асаблівасьцей, поле - поля, здарэньне - здарэньня...

6. Побач з пададзенымі формамі родн. скл. множ. ліку якія формы яшчэ могуць быць:

сёлы – сёл…?	кросны - красён (кросен)…?
вароты – варот…?	вёдры - вядзёр (вёдзер)…?
дровы – дроў…?	вокны - вакон (вокан)…?
галовы - галоў…?	жорны - жарон (жоран)…?
яйцы - яец…?	вёрсты – вёрст…?
песьні – песень…?	палотны - палацён (палоцен)…?

Б. *Паўтарыць скланеньне прадметнікаў* з асаблівай увагай на канчаткі, азначаныя ўва ўзорах тоўстым шрыфтам.

Лекцыя 14.

А. 1. Што такое прыметнік або імя прыметнае?
2. Якія бываюць асаблівасьці прадметаў?
3. На якія пытаньні адказвае прыметнік?
4. Праскланяй сьляпы, босы, сіні ва ўсіх радох і аддзялі аснову ад канчатку.

§ 30. Прыметнікам або імем **прыметным** называецца зьменная часьціна мовы, што выражае ня зьвязаную з часам асаблівасьць прадмету і адказвае на пытаньні *які, -ая, -ое, чый, -я, -ё*?

Прыметнік мае рады (мужчынскі, жаноцкі й ніякі) і скланяец-ца, напр.:

сьляпы, сьляпая, сьляпое; сіні, сіняя, сіняе...

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

	адзіночны лік:			*множны лік: (для ўсіх радоў)*
1) Н.	сьляп-ы	сьляп-ая	сьляп-ое	сьляп-ыя
Р.	сьляп-ога	сьляп-ое(ой)	сьляп-ога	сьляп-ых
Д.	сьляп-ому	сьляп-ой	сьляп-ому	сьляп-ым
В.	*як Н. або Р.*	сьляп-ую	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т.	сьляп-ым	сьляп-ою(й)	сьляп-ым	сьляп-ымі
М.	сьляп-ым	сьляп-ой	сьляп-ым	сьляп-ых
2) Н.	бос-ы	бос-ая	бос-ае	бос-ыя
Р.	бос-ага	бос-ае(й)	бос-ага	бос-ых
Д.	бос-аму	бос-ай	бос-аму	бос-ым
В.	*як Н. або Р.*	бос-ую	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т.	бос-ым	бос-аю(й)	бос-ым	бос-ымі
М.	бос-ым	бос-ай	бос-ым	бос-ых
3) Н.	сін-і	сін-яя	сін-яе	сін-ія
Р.	сін-яга	сін-яе(й)	сін-яе	сін-іх
Д.	сін-яму	сін-яй	сін-яму	сін-ім
В.	*як Н. або Р.*	сін-юю	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т.	сін-ім	сін-яю	сін-ім	сін-імі
М.	сін-ім	сін-яй	сін-ім	сін-іх

УВАГА 1. Першы прыклад - *сьляп-ы*: канчатак пад націскам, прад канчаткам цьвёрды зычны;
другі прыклад - *бос-ы*: канчатак не пад націскам;
трэці прыклад - *сін-і*: мягкі зычны перад канчаткам (сін-і, лаціні-цай: siń-i, siń-aha, siń-amu і г. д.).

2. Прыметнікі згаджаюцца ў родзе з прадметнікамі, таму і вінавальны склон прыметнікаў згаджаецца з адпаведнай формай прадметнікаў, напр.: маю *добрых* братоў, маю *добрыя* коні, маю *добрыя* сані.

Б. 1. *Праскланяй*: цёплы летні дзень, стары глухі дзед, чырвоная краска, сьляпое шчаня.

2. *Сьпісваючы аддзяліканчаткі прыметнікаў ад асновы:*

Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лавай валяецца. Апошняе спатканьне. Ліпы старыя шумяць за сьцяною. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараць над зямлёй. Люблю я летнюю месячную ноч. Цякла крынічка халоднае чыстае вады. Раньняй вясною выехалі з гораду. Лішняй капейкі ні ў кога няма. Каля суседняга сяла было вялікае возера. З поўначы цёмнае, з сіверу дальняга нудная восень прыйшла. Прыляцела ластаўка ў гумно даведацца свайго даўнейшага леташняга доміка.

Лекцыя 15.

А. 1. Зьвярні ўвагу на прыметнікі: *Грозен* да ня *боязен*. Хоць *бяздворан,* да ўсюды *праворан*. Дзякуй за полудзень: я й так ня *голадзен*. *Повен* хлявец белых авец (зубы). *Чоран* воран. Удаўся гарох *тонак* і *высок*, і на лісьце шырок.

§ 31. Скарочаныя прыметнікі. У назоўным склоне сустракаюцца скарочаныя прыметнікі: грозен, боязен, чоран, сіня туча, чорна мора, сіні тучы, ясны вочы, добры людзі. Іншыя склолы скарочаных прыметнікаў у беларускай мове бываюць рэдка: грозна мужа, грозну мужу, сіня мора, сіню мору...

2. Дапоўні адпаведнымі формамі поводле пададзенага ўзору:

зялёны, -ая, -ае, - зелянейшы, -ая, -ае, - найзелянейшы, -ая, -ае
горкі, -ая, -ае,…
новы, -ая, -ае,…
сіні, -ая, -ае,…

§ 32. Ступені прыраўнаваньня. Тыя прыметнікі, што азначаюць **якасьць** (на пытаньне *які?*), могуць мець тры ступені гэтай якасьці або тры **ступені прыраўнаваньня**:

1-ая ступень **звычайная**: зялёны, -ая, -ае; сіні, -яя, -яе...

2-ая ступень **вышэйшая**: зелянейшы, -ая, -ае; сінейшы, -ая, -ае.

3-яя ступень **найвышэйшая**: найзелянейшы, -ая, -ае; найсінейшы, -ая, -ае, або самы зялёны, самы сіні, ці **за** ўсіх найзелянейшы, **ад** усіх найсінейшы і г. д. Некаторыя прыметнікі маюць “няправільныя” ступені прыраўнаваньня: добры - лепшы, найлепшы; благі - горшы, найгоршы; малы - меншы, найменшы…

§ 33. Прыметнікі якасныя і прыналежныя. Прыметнікі, што паказваюць *якасьць* прадмету (на пытаньне *які?*), называюцца **якаснымі**:

добры, грозны, сіні і г. д. Прыметнікі, што паказваюць *прыналежнасьць* прадмету (на пытаньне *чый?*), называюцца **прыналежнымі**: бацькоўскі, дзедаўскі, бацькаў, бацькава, матчын, матчына і г. д.

Прыналежныя ступеняў прыраўноўваньня ня маюць. Яны часьцей ад якасных здараюцца ў скарочанай форме: *матчын* дар, *бацькава* хата, *чортава* племя; *матчына* дара, *матчыну* дару, *матчыны* дары; *бацькаву* хату, *бацькавы* хаты; *чортава* племені, *чортаву* племені, *чортавы* плямёны… (у іншых склонах скароча-ная форма сходзіцца з поўнай).

УВАГА. Ня маюць ступеняў прыраўнаваньня і іншыя, адносныя прыметнікі, што паказваюць паходжаньне, матэрыял, стан або ўтвораны ад прыслоўяў: вясковы, гарадзкі, польскі, нямецкі, каменны, саломены, босы, сьляпы, глухі, тутэйшы, учарашні і г. д.

Б. 1. *Сьпісаць і скарочаныя прыметнікі падчыркнуць:*

Дзякуй за полудзень: я сам ня галадзен. Лысаму грэбень не патрэбен. Сядзіць мой сакол смуцен, не вясёл. Хоць бядняк душой будзь чэсьцен - ён і злодзей і бясчэсьцен. “Матчын дар” - творы Алеся Гаруна. Пасадзілі ў бацькаву хату. Чортаву племені не пакланюся. Збруя белая, раменна, ўбрана ў золаце адменна.

2. *Напісаць ступені прыраўнаваньня:* новы кажух, зялёны сад, вялікі бор, цёплая шапка, шырокае поле, глыбокае мора, благі сон, сухі хлеб.

Лекцыя 16.

А. 1. Што такое лічэбнік або імя лічэбнае? На якія пытаньні адказваюць лічэбнікі?

2. Дай колькі прыкладаў лічэбнікаў *колькасных* і *парадкавых*.

§ 34. Лічэбнік або імя лічэбнае. Зьменная часьціна мовы, што паказвае колькасьць прадметаў або іх парадак, называецца **лічэбнікам** або **іменем лічэбным**: пяць, шэсьць; пяты, шосты.

Лічэбнікі, што паказваюць колькасьць (адказваюць на пытаньні *колькі?*), называюць **колькаснымі**: адзін, два, тры і г. д.

Лічэбнікі, што паказваюць парадак (на пытаньне *каторы па парадку?*), называюцца **парадкавымі**: першы, другі, трэці, чацьвер-ты і г. д.

Апрача таго, выдзяляюцца йшчэ такія лічэбнікі:
зборныя: двое, абодва, абедзьве, трое, чацьвёра, пяцёра і г. д.
дробавыя: паўтара (вядра), паўтары (бочкі), паўтраця (рубля), паўтраці (вярсты), паўчварта, паўчварты, дзьве трэці(х), тры пятых і г. д.
колькіразовыя: дваякі, -ая, -ае; траякі, -ая, -ае; падвойны, патройны і інш.
неазначальныя: пара, колькі, некалькі і інш.

Б. *Сьпісаўшы падчыркні лічэбнікі:*

Пад адным брылем чатыры браты. Маёй сястры шаснаццаты, а бабцы шэсьцьдзесяты год. На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Адным махам семсот забіяхам (забіў). Кабыла сівая жарабя рабое, зьеў воўк абое. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. І выпіў віна паўтара вядра. Паўтары бочкі вады прывязьлі. Пазыч мне паўтраця злотых і паўтраці маркі. Дзьве трэці работы адрабілі, тры пятых часу адбылі. У машыніста хлеб траякі: чорны, белы і ніякі. Заплаціш падвойныя кошты. Пару гадкоў яшчэ пачакаем…

Лекцыя 17.

А. 1. Прасkланяй: адна саха, два валы, дзьве дошкі, трое саней, дзевяць братоў, сто дваццаць восем грыбоў.

§ 35. Скланеньне лічэбнікаў. Лічэбнікі парадкавыя скланяюцца падобна да прыметнікаў: першы, першая, першае; першага, першай(й) першага; першаму і г. д.

Лічэбнікі колькасныя скланяюцца адчасьці падобна да прадметнікаў, адчасьці падобна да прыметнікаў.

§ 36. Адзін, адна, адно.

	адзіночны лік:			*множны лік* (для ўсіх радоў)
Н.	адзін	адна	адно	адны
Р.	аднаго	аднае, аднэй(ой)	аднаго	адных
Д.	аднаму	аднэй(ой)	аднаму	адным
В.	*як Н. або Р.*	адну	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т.	адным	аднэй(ой)	адным	аднымі
М.	адным	аднэй(ой)	адным	адных

§ 37. Два (муж. і ніякі р.), **дзьве** (жан. р.):

Н.	два	дзьве
Р.	двох (двум)	дзьвёх (дзьвюх)
Д.	двом (двум)	дзьвём (дзьвюм)
В.	*як назоўны або родны*	
Т.	двама (двума)	дзьвяма (дзьвюма)
М.	двох (двух)	дзьвёх (дзьвюх)

Таксама, як *два, дзьве*, скланяюцца *абодва, абедзьве*: абодвух, абедзьвюх і г. д.

Падобна **тры, чатыры**: тры, трох, тром, трыма, трох; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, чатырох.

§ 38. Пачынаючы ад **пяцёх** і да **трыццацёх**, лічэбнікі скланяюцца так:

Н.	пяць	дзесяць	трыццаць
Р.	пяцёх	дзесяцёх	трыццацёх
Д.	пяцём	дзесяцём	трыццацём
В.		*як назоўны або родны*	
Т.	пяцьма	дзесяцьма	трыццацьма
М.	пяцёх	дзесяцёх	трыццацёх

Пачынаючы ад **пяцьдзесят** і да **дзевяцьдзесят**, лічэбнікі зьмяняюцца, як пяць, або найчасьцей зусім не зьмяняюцца: з усімі пяцьдзесят людзьмі, з усіх дзевяцьдзесят снапоў і г.д.

§ 39.

<table>
<tr><th></th><th>Сорак</th><th>сто</th><th>Лічэбнікі 200, 300, 400 і далейшыя</th></tr>
<tr><td>Н.</td><td>сорак</td><td>сто</td><td rowspan="6">або зусім не зьмяняюцца, або зьмяняюцца гэтак: дзьвесце, двухсот, двумстам, двумастамі, двухстам; трыста, трохсот, тромстам, трымастамі і г.д.</td></tr>
<tr><td>Р.</td><td>сараку</td><td>сту</td></tr>
<tr><td>Д.</td><td>сараку</td><td>сту</td></tr>
<tr><td>В.</td><td colspan="2">як Н.</td></tr>
<tr><td>Т.</td><td>саракма</td><td>стома</td></tr>
<tr><td>М.</td><td>сараку</td><td>сту</td></tr>
</table>

§ 40. Абое, двое, трое, чацьвёра...

Н.	абое	двое	трое	чацьвёра
Р.	абаіх, абайго	дваіх, двайго	траіх, трайго	чацьвярох
Д.	абаім	дваім	траім	чацьвяром
В.		*як Назоўны або Родны*		
Т.	абайма	двайма	трайма	чацьвярма
М.	абаіх	дваіх	траіх	чацьвярох

Таксама, як чацьвёра, скланяецца **пяцёра** і **далейшыя** (хоць часта яны зусім не зьмяняюцца).

§ 41. Дробавыя лічэбнікі, зложаныя з **паў-** напрыклад: паўтара (муж. і ніякі р.), паўтары (жан. р.), паўтраця, паўтраці, паўчварта, паўчварты, паўпята, паўпяты і г.д. - не зьмяняюцца.

§ 42. Трэба ведаць, што *абодва* ужываецца для азначэньня толькі муж. і ніякага роду (абодва браты, абодва вакны); *абедзьве* - для жаноцкага роду (абедзьве сястры, абедзьве сахі); *абое* – калі рады памяшаныя (абое - рабое; кабыла лысая, жарабя рабое, зьеў воўк абое).

Б. *Перапісаць узоры скланеньня лічэбнікаў.*

Лекцыя 18.

А. 1. Што такое займеньнік?

2. Праскланяй: мой добры конь, гэты самы замок, сам гаспадар, увесь хлеб, усялякая работа, сама гаспадыня, тая прыгожая краска, гэтае дзіця, маё дабро, чыё пяро, хто такі, што такое.

§ 43. Займеньнік. Зьменная часьць мовы, што ўжываецца *заместа імені* прадметнага, прыметнага або лічэбнага, называецца **займеньнікам.** Вось часьцей ужываныя займеньнікі:

1. *Асабовыя:* я, ты, ён, яна, яно; мы, вы, яны.
2. *Зваротныя:* сябе і ся *(мыюся).*
3. *Прыналежныя:* мой, твой, свой, нашы (наш), вашы (ваш), іхны і інш.
4. *Паказальныя:* гэты, гэны, той, такі, гэткі і інш.
5. *Пытальныя:* хто? што? каторы? чы? і інш.
6. *Адносныя:* тыя самы, што пытальныя, але без пытаньня.
7. *Азначальныя:* увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы.
8. *Неазначальныя:* нехта, нешта, неякі (нейкі), нечый, хтось, штось, хтосьці, неякісь, чыйсь і інш.
9. *Адмоўныя:* ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны і інш.

Б. 1. *Перапісаўшы, падчыркні займеньнікі:*

Некаторыя расьліны жывуць вельмі доўга. Надвор’я нечага награваць. Нехта зламаў некалькі галін у садку - каб ён сабе шыю зламаў! На сваім кані, як хачу, скачу. Які дзякуй, такая і работа. Хто на чым сядзіць, той таго й глядзіць. Не бярыся не за сваё дзела. Чужая болька нікому не баліць. А хто там ідзе у вагромністай такой грамадзе? А што яны нясуць на сваіх плячах? А куды, куды гэту крыўды ўсю, а куды нясуць на паказ сваю? на сьвет цэлы. Ня пытай ні ў кога, дзе к шчасьцю дарога.

2. Навучыцца на памяць усе віды займеньнікаў (§43).

Лекцыя 19.

А. 1. Якія віды займеньнікаў ведаеце? Пералічыце і дайце прыклады.

2. Узоры скланеньня якіх займеньнікаў пададзены ў першым коле (бач лек.17)?

3. Якія займеньнікі называюцца займеньнікамі 1-ай, 2-ой і 3-яй асобы?

УЗОРЫ СКЛАНЕНЬНЯ.

§ 44. Сябе.

Н. -	В. сябе
Р. сябе	Т. сабою(й)
Д. сабе	М. сабе

Зваротнае <ся> асобна ня ўжываецца, а толькі з дзеясловамі: мыцца (мыць+ся), мыю-ся, мыеш-ся і г. д.

§ 45. Сам, сама, само; той, тая, тое; увесь, уся, усё.

адзіночны лік:			*множны лік:* (для ўсіх радоў)
Н. сам	сама	само	самі
Р. самога	самой, сама***е***	самога	самых
Д. самому	самой	самому	самым
В. самога	самую	само	самых
Т. самым	самою(й)	самым	самымі
М. самым	самой	самым	самых
Н. той	тая	тое	тыя
Р. таго	тэй, та***е***	таго	тых
Д. таму	тэй (той)	таму	тым
В. *як Н. або Р.*	тую	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т. тым	тэй (той)	тым	тымі
М. тым	тэй (той)	тым	тых
Н. увесь	уся	усё	усе
Р. усяго	усей, уся***е***	усяго	усіх
Д. усяму	усей (усёй)	усяму	усім
В. *як Н. або Р.*	усю	*як Н.*	*як Н. або Р.*
Т. усім	усею(й), (усёю)	усім	усімі

М. усім	усей,	усім	усіх (усёй)

§ 46. Хто, што.

Н.	хто, што	В.	каго (кога), што
Р.	каго(кога), чаго(чога)	Т.	кім, чым
Д.	каму, чаму	М.	кім, чым

§ 47. Такія займеньнікі, як **нашы, кожны, які, такі** і інш., падобныя да прыметнікаў, складаюцца, як прыметнікі: нашы, нашага, нашаму і г.д.

§ 48. Побач з поўнымі формамі - нашы, нашая, нашае; нашую, тую, самую; тою, тэю, усёю, усею, самою - ужываюцца і скарочаныя: наш, нашу, ту, саму, той, тэй, усёй, усей, самой.

Б. *Праскланяй на пісьме прыклады, памешчаныя у лекцыі 18 пад А.2.* – мой добры конь, гэты самы замак і г.д.

Лекцыя 20.

А. 1. Што такое дзеяслова? Што такое спражэньне? Што такое 1-ая, 2-ая і 3-ая асоба?

2. Праспрагай у цяперашнім часе: *бяру, думаю, раблю* і аддзялі асабовыя канчаткі ад асновы дзеяслова (бяр-**у**, бяр-**эш**, бяр-**э** і г.д.).

3. Праспрагай у прошлым і будучным *часе нясьці, прынясьці; рабіць, зрабіць*.

4. Як творыцца будучны час? Як творыцца прошлы час?

5. Што такое закончанае і незакончанае трываньне?

6. Сколькі ладоў і якія?

§ 49. Дзеяслова гэта зьменная часьціна мовы, што азначае *дзеяньне* або *стан* прадмету, напр.: пішу, кажу - дзеяньне; расту, жыву - стан.

Дзеяслова выражае такую *асаблівасьць* прадмету, якая *зьвязана з часам.*

Зьмена формаў дзеяслова ў часе, ліку і асобе называецца **спражэньнем.**

§ 50. Асабовыя канчаткі. Цяперашні час для кожнай асобы мае асобныя канчаткі, напр.: няс-**у**, няс-**еш**, няс-**е(ець)**; няс-**ём**, нес-**яцё**, няс-**уць**; ста-**ю**, ста-**іш**, ста-**іць**, ста-**ім**, ста-**іцё**, ста-**яць**. Гэтыя канчаткі (тоўсты шрыфт) называюцца асабовымі.

УВАГА*. Больш правільна асабовыя канчаткі выдзяляюцца так: няс-*у*, няс-*е-ш*, няс-*е-ць*; няс-*ё-м*, сядз-*і-це*, сядз-*яць*, маўч-*у*, маўч-*ы-ш* ..., маўч-*аць* і г.д. Такім спосабам, асабовыя канчаткі будуць: *-у*, *-ш*, *-ць*, *-м*, *-це*, *-уць*, *-аць*. Галосныя **е, ё, я, і,**

ы, **э** (бяр-э-ш), **а** (каж-*а*-ш), якія стаяць паміж асновай і канчаткам, трэба лічыць звучнымі устаўкамі. Гэтая устаўка аднесена да канчатку толькі дзеля упрашчэньня выгляду.

§ 51. Дзеясловы, што маюць у канчатку 2 ас. адз. ліку **-еш (эш)**, а ў 3 ас. мн. л. **-уць (юць)**, адносяцца да **першага спражэньня**, напр.: няс-**еш**, таўч-**эш**, няс-**уць**, таўк-**уць**, дума-**еш**, дума-**юць**.

Тыя дзеясловы, што маюць у 2 ас. адз. ліку **-іш**, **-ыш**, а ў трэцяй асобе множ. л. **-аць**, **-яць**, належаць да **другога спражэньня**.

Б. *Праспрагай у цяперашнім часе і аддзялі рыскамі асабовыя канчаткі дзеясловаў:* жну, цягну, тачу, сяджу, іду, сплю, крычу, маўчу.

Лекцыя 21.

А. 1. Што такае асбовыя канчаткі? Што такое першае і другое спражэньне?

УЗОРЫ СПРАЖЭНЬНЯ.

§ 52. У спражэньні трэба адрозніваць першае і другое спражэньне, прычым у кожным з іх ёсьць дзьве магчымасьці: 1)асабовыя канчаткі пад націскам, 2)асабовыя канчаткі не пад націскам. Вось прыклады спражэньня:

Цяперашні час. Першае спражэньне.

1) асабовыя канчаткі пад націскам:

	адзіночны лік:		*множны лік:*	
1 ас.	няс-**у**	бяр-**у**	няс-**ём**	бяр-**ом**
2 ас.	няс-**еш**	бяр-**эш**	нес-**яцё**	бер-**ацё**
3 ас.	няс-**е(ць)**	бяр-**э(ць)**	няс-**уць**	бяр-**уць**

2) асабовыя канчаткі не пад націскам:

	адзіночны лік:		*множны лік:*	
1 ас.	дума-**ю**	каж-**у**	дума-**ем**	каж-**ам**
2 ас.	дума-**еш**	каж-**аш**	дума-**еце**	каж-**аце**
3 ас.	дума-**е(ць)**	каж-**а(ць)**	дума-**юць**	каж-**уць**

§ 53. Цяперашні час. Другое спражэньне.

1) асабовыя канчаткі пад націскам:

	адзіночны лік:		*множны лік:*	
1 ас.	сядж-**у**	маўч-**у**	сядз-**ім**	маўч-**ым**
2 ас.	сядз-**іш**	маўч-**ыш**	сядз-**іце**	маўч-**ыце**

3 ас.	сядз-**іць**	маўч-**ыць**	сядз-**яць**	маўч-**аць**

2) асабовыя канчаткі не пад націскам:

	адзіночны лік:		*множны лік:*	
1 ас.	пал-**ю**	гавар-**у**	пал-**ім**	гавор-**ым**
2 ас.	пал-**іш**	гавор-**ыш**	пал-**іце**	гавор-**ыце**
3 ас.	пал-**іць**	гавор-**ыць**	пал-**яць**	гавор-**аць**

УВАГА 1. Ужываюцца і такія формы, як пале, гоне, гавора, падобна да будзе (замест: паліць, гоніць, гаворыць).

УВАГА 2. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, каторае спражэньне: нясеш, бярэш, нясуць, бяруць; сядзіш, маўчыш, сядзяць, маўчаць.

Але, калі націск прыходзіцца не на канчатак, то часта бывае няясна, які галосны трэба ставіць у канчатку. Тады бяром *неазначальнік*. Калі ў канчатку неазначальніка стаіць *і* або *ы*, то гэта дзеяслова *другога* спражэньня: рабіць - робіш, робіце, робяць; гаварыць - гаворыш, гаворыце, гавораць; *але*: казаць - кажа, кажаце, кажуць; думаць - думаеш, думаеце, думаюць і г. д.

§ 54. Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеньнікам **-ся**: мыцца (мыць-*ся*), вясьціся і г. д. Пры спражэньні *-ся* дадаецца да слова: мыюся, мыешся, мыемся, мыецеся. Толькі ў 3 асобе і ў неазначальніку канчатак *ць-ся* зьліваецца ў *-цца*: ён мыецца, яны мыюцца, мыцца. Калі перад *-ца* стаіць зычны, то пішацца адно *ц*: здасца, ад’есца і г. д.

§ 55. Дзеясловы *крыць, мыць, шыць, выць, рыць* спрагаюцца так: кры-**ю**, кры-**еш**, кры-**е**; кры-**ем**, кры-**еце**, кры-**юць** і г. д.

Б. *Праспрагайце:*ісьці, варыць, даваць, касіць, шыць, мыцца, біць, біцца.

Лекцыя 22.

А. 1. Як будзе прошлы час: аддаць, касіць, скасіць?
2. Як будзе будучы час: касіць, скасіць, рабіць, зрабіць?
3. Якія дзеясловы маюць будучы просты, а якія будучы зложаны?

§ 56. Прошлы час. Узоры спражэньня:

адзіночны лік:

1 ас.	я	нёс, нясла, нясло
2 ас.	ты	прынёс, прынясла, прынясло
3 ас.	{ ён, яна, яно }	нёсься, неслася, няслося, прынёсься і г. д.

множны лік:

1 ас.	мы	
2 ас.	вы	нясьлі, прынясьлі...
3 ас.	яны	нясьліся, прынясьліся...

УВАГА. Як бачым, прошлы час у адзін. ліку зьмяняецца ў родзе: нёс, нясл-**а**, нясл-**о** і г. д.

§ 57. Запрошлы час. Часамі здараецца час *запрошлы*: *я быў зрабіўшы*, прынёсшы, пайшоўшы і г. д. (перш, чымся што другое здарылася).

§ 58. Будучны час мае дзьве формы: *простую* і *зложную*.

Дзеясловы закончанага трываньня маюць будучны просты: *пайду, зраблю*; незакончанага - будучны зложны: *буду йсьці, буду рабіць* і г. д.

Простая форма спрагаецца таксама, як цяперашні час, напрыклад: я зраблю, ты зробіш, ён зробіць, мы зробім, вы зробіце, яны зробяць.

УВАГА. Дзеясловы закончанага трываньня цяперашняга часу ня маюць!

Зложная форма складаецца з будучым часам ад *быць* і неазначальнікам таго слова, што спрагаецца:

адзіночны лік:		*множны лік:*	
я буду	рабіць	мы будзем	рабіць
ты будзеш	хадзіць	вы будзеце	хадзіць
ён, яна, яно будзе	і г. д.	яны будуць	і г. д.

Здараюцца формы будучнага часу зложаныя інакш: рабіц-**іму**, рабіц-**імеш**, рабіц-**іме**; рабіц-**імем**, рабіц-**імеце**, рабіц-**імуць**. Заместа *буду* тут ужыта дзеяслова *іму*.

§ 59. Прадбудучны час. Здараецца прадбудучны час: *я буду пайшоўшы, буду ўстаўшы* і г. д. (перш, чымся што другое зробіцца).

Б. *Перапісваючы, аддзялі асабовыя канчаткі дзеясловаў, канчаткі першага спражэньня падчыркні простай рыскай, а другога - пакручастай:*

Галоднаму асьцюкі ня колюцца. Гавораць гамоняць, а ня ведаюць дзе звоняць. І кормяць, і пояць, і вочы колюць. Глухі не дачуець, дык прыложыць. Далей паложым, бліжэй возьмем. Прочкі ходзяць без сарочкі. Калі не нажнём,

то й не назьбіраем. Не ўрадзіў мак - перабудзем і так. Тады пабачым, як заплпчам. Што пасееце, то й сажняцё. Многа можаш, ды мала ложыш. Ня там траціш, дзе купляеш, а там дзе прадаеш. Кравец шые, а каваль куе. Улетку сонца падымаецца высока і сьвеціць доўга. Рыечка рые, скачка шчабеча (сьвіньня і сарока). Чуецца ў Нёмнавай гутарцы жаль. Саломенным валом не араць, а сееным канём не ваяваць.

Лекцыя 23.

А. 1. Як будзе загадны лад ад: хваліць, хваліцца, калоць, браць, брацца, памагаць, памагчы, даць, мець, кінуць, кідаць, прамаўляць, прамовіць, піць, біць?

2. Ці мае загадны лад форму 1 асобы адз. ліку?

3. Скажы колькі прыкладаў загаднага ладу. Як ён творыцца?

§ 60. Загадны лад. Узоры спражэньня.

	адзіночны лік:	*множны лік:*
1)	1 ас. - -	няс-**é-ма**, бяр-э-**ма**
	2 ас. няс-**і**, бяр-**ы**	няс-**é-це**, бяр-э-**це**
	3 ас. няхай нясе(ць), бярэ(ць)	няхай нясуць, бяруць
2)	1 ас. - -	бразьн-**е-ма**, сьвісьн-**е-ма**
	2 ас. бразьн-**і**, сьвісьн-**і**	бразьн-**е-це**, сьвісьн-**е-це**
	3 ас. няхай бразьне, сьвісьне	няхай бразнуць, сьвіснуць
3)	1 ас. - -	чу-**й-ма**, лі-**й-ма**
	2 ас. чу-**й**, лі-(**й**)	чу-**й-це**, лі-**й-це**
	3 ас. няхай чуе, ліе	няхай чуюць, ліюць
4)	1 ас. - -	кінь-**ма**, еж-**ма**
	2 ас. кінь, еж	кінь-**це**, еж-**це**
	3 ас. няхай кіне, есьць	няхай кінуць, ядуць

Першай асобы адз. ліку загадны лад ня мае.

Другая асоба адз. ліку мае такія канчаткі:

1) **-і**, **-ы** пад націскам - нясі, хвалі, калі, мані (маніць), мялі, сушы, бяры, памажы, валачы і інш.

2) **-і**, **-ы** не пад націскам - вымі, бразьні, выбяры, выгавары...

3) **-й** пасьля галоснага - дай, гуляй, мей (май), чуй, стой (стаі), крый, мый, шый і інш. (формы лі, бі, ві, пі заместа лій, бій, вій, пій);

4) *зычны мягкі і ацьвярдзеўшы* - кінь, сядзь, лезь, еж, рэж, калеч, скоч, саромся... (таксама: прамоў).

Калі да гэтых формаў даставім канчатак **-ма** (або **-м**), то дастанем 1-ую асобу мн. ліку. Пры гэтым у дзеясловах, як *нясі, бяры, бразьні* (1 і 2 узоры) трэба замяніць *-і* на *-е*, *-ы* на *-э*: *нясі, нясема, нясеце; бяры, бярэма, бярэце; бразьні, бразьнем(а), бразьнеце* і г. д.

Трэцяя асоба складаецца з **няхай** або *хай* і трэцяе асобы цяперашняга часу: няхай (хай) ён, яна, яно кажа, няхай (хай) яны скажуць.

Б. Спісваючы аддзялі канчаткі загаднага ладу:

Э, што! Бывайце, людзі, жывы! Дзе толькі торба і мой кій? Гэй, сыпма далей, там, на нівы, хоць гром грымі, хоць віхар вый! Ня трацьце марна часу! Ня верце, а прымерце. Падступіцеся бліжэй, пакланіцеся ніжэй. Не кажэце, шэры гусі, што я тут гарую, а скажэце, шэры гусі, што я тут паную. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Кіньце стрэльбу і вуду, і я ў вас буду. Што сябе ня міла, то й другому ня зычце. Вярнецеся, маладыя леты, хоць да мяне ў госьці! Адважна, брацьця, наперад ідзеце цьвёрдай і правай ступою, кожнаму ў вочы сьмела глядзеце, праўду нясеце з сабою. Пі горкае, еж кіслае: і памрэш - ня згінеш.

Лекцыя 24.

А. 1. Праспрагай у прошлым часе: ісьці, пайсьці, рабіць, зрабіць, спаткацца, знайсьціся.

2. Якія формы дзеясловаў маюць род?

§ 61. Умоўны лад дастанем прыставіўшы дапаможнік **-бы** або **-б** да прошлага часу. Напрыклад: я *пайшоў*-**бы**, *пайшла*-**бы**, *пашло*-**бы**; *ты пашоў-**бы*** і г. д.

Мы *пашлі*-**бы(б)**; вы *пашлі*-**бы(б)**, яны *пашлі*-**бы(б)**.

Дапаможнік -бы(б) можа стаяць не пры дзеяслове, а пры іншым слове ў сказе, часам можа замяняцца словам *каб*, якое стаіць асобна. Напрыклад: Які-б то быў крук, каб выпусьціў з рук (- як то быў-бы крук, каб выпусьціў-бы з рук).

Б. 1. *Перапісаўшы падчыркні умоўны лад:*

Вагар стаў-бы пераліваецца цераз край, і нам не удалося-б вярнуцца на бераг, асабліва калі недалёка ад берагу ёсьць падводнае каменьне. Што-б было з нашай чайкай, калі-б мы ехалі ў часе буры па моры? Ня зыч ліха другому, каб не давялося самому. Каб ня ежка, не адзежка, дык была-б грошай дзежка. Мы-б

моʼ і ня крыўлялі, каб павадоў і пуг ня зналі. Не было-б тут пастуха, ваўкі передушылі-б авечкі. Хоць і ведаў-бы, нічога не сказаў-бы.

2. Паўтарыць §§ 52, 53, 54, 55.

Лекцыя 25.

А. 1. Перарабі сказ так, як паказана ў першым прыкладзе:

майстры будуюць дом - дом будуецца майстрамі;
куля разьбіла вакно - ?
каваль куе серп - ?
Купала напісаў “Паўлінку” - ?

2. Замест *мыюся* можна сказаць *мыю сябе*. Ці можна аддзяліць *ся* і замяніць на *сябе* у такіх дзеясловах: чашуся, зачыняюся, паддаюся, замачуся, скрабуся? Скажыце самі колькі падобных дзеясловаў.

3. Ці можна, напрыклад, *сустракацца, цалавацца, абдымацца* з самым сабой ці абавязкова з *кім*, з *чым*?

§ 62. Станы. Некаторыя дзеясловы могуць мець розныя станы: *бʼю, біты, бʼюся; раблю, роблены, раблюся; мыю, мыты, мыюся* і г. д.

Усе гэтыя дзеясловы маюць тры станы: **дзейны** (або актыўны), **залежны** (або **пасыўны**) і **сярэдні**.

Дзейны стан паказвае, што нейкая асоба або рэч сама нешта *дзеець*, і яе дзеяньне *пераходзіць* на другую рэч (*пераходнае* дзеяньне): куля *разьбіла* вакно, майстры *будуюць* дом і г. д.

Дзеясловы *разьбіла, будуюць* выражаюць дзейны стан - пераходнае дзеяньне. Пасьля дзейнага стану можна паставіць пытаньне *каго? што?* (вакно, дом - вінавальны склон!).

Калі-ж кажам: вакно *разьбіта* куляю, дом *будуецца* майстрамі; “Паўлінка” *напісана* Купалам, то будзем мець залежны стан. Пры ім стаіць пытаньне *кім? чым?* (куляю, майстрамі, Купалам - творны склон!).

Сярэдні стан складаецца з дзейнага і займеньніка *-ся* і азначаець або *зваротнае* дзеяньне (мыюся, чашуся = мыю сябе, чашу сябе), або *супольнае* (цалуюся, сустракаюся - з кім? з чым?).

Ад іншых дзеясловаў нельга тварыць розных станаў, напрыклад: іду, сплю, баюся, сьмяюся. Нельга сказаць *каго? што?* іду, сплю. Нельга адзяліць *-ся*, бо няма дзеясловаў “баю”, “сьмяю”. Аб такіх дзеясловах можна сказаць, што яны *ніякога* стану.

Б. *Перапісаўшы, азначыць стан дзеясловаў (надпісаць):*

Будучыня. Кіпіць работа, плыве пот, і крык, і гул, як гром; туды-сюды снуе народ: будуюць новы дом. Лапаты рэжуць глыб зямлі, зьвініць сталёвы лом: на месцы даўнай старыны будуюць новы дом. Штодзень угорку сьцены йдуць ушыр і ўдож кругом; баліць мазоль і рвецца грудзь, а ўсё-ж будуюць дом! Настане дзень, надыйдзе час, мы крэпку столь зьвядзём, і лепшай прышласьцю для нас быць мусе новы дом! Працуйма-ж, брацьця! Хай хутчэй пальецца пот цурком: прыжджом і мы сьвятлейшых дней, як скончым строіць дом! *(У. Галубок)*.

Як мы любіліся, як кветкі ў папары, цяпер разыйшліся, як цёмныя хмары. Трудна зьвярнуцца ў бядоце. Голадам змораны, цемраю скручаны, працай няўмернай забіты, замучаны, моўчкі бяз скаргі канчае свой век!

Лекцыя 26.

А. 1. Утварыце прадметнікі ад такіх дзеясловаў: тварыць, карміць, жыць, біць.

2. Ад тых-жа дзеясловаў утвары прыметнік з устаўкамі **-уч, -юч, -т, -ен, -ан**.

3. Што маем у такіх прыкладах: сяджу *чытаючы*; прыду *прачытаўшы* - дзяслоўную прымету ці дзеяслоўнае прыслоўе?

§ 63. Дзеяслоўны прадметнік, дзеяпрыметнік, дзеяпрыслоўе.

Ад дзеяслова можна ўтварыць іншыя часьціны мовы: дзеяслоўны прыметнік або **дзеяпрыметнік** і дзеяслоўнае прыслоўе або **дзеяпрыслоўе**.

Дзеяслоўны прадметнік *з часам* не зьвязаны і ад іншых прадметнікаў нярозьніцца, напр.: твор, тварэньне, корм, кармленьне, жыцьцё, біцьцё, журбота, згрызота і г. д.

Дзеяпрыметнік і дзеяпрыслоўе тым розьняцца ад звычайнага прыметніка і прыслоўя, што паказваюць на час, як дзеяслова, напрыклад: чытаючы, ідучы (цяпер. ч.); чытаўшы, ішоўшы (прош. ч.).

Дзеяпрыметнік у форме цяпер. часу ўжываецца рэдка: чытаць - чытаючы(й), чытаючая, чытаючае.

У прошлым часе дзеяпрыметнік мае ўстаўкі: **-ўш**, **-л** (дзейны стан), **-т** і **-н** (залежны стан). Напрыклад: рабіць, біць - рабіўшы, -ая, -ае; роблены, -ая, -ае; біўшы, -ая, -ае; мінуць - мінулы, -ая, -ае; біты, -ая, ае; чытаць - чытаўшы, -ая, -ае, чытаны; купляць - купляўшы, -ая, -ае; купляны, -ая, -ае.

Дзеяпрыметнік зьмяняецца ў радох і скланяецца, як прыметнік. Напрыклад: чытаючы(й), -ая, -ае; чытаючага, чытаючае, чытаючаму і г. д. (Да таго: зьмяняецца ў часе - чытаючы(й), чытаўшы(й) і мае станы: чытаўшы(й), -ая, -ае, чытаны, -ае, -ае).

Дзеяпрыслоўе мае нязьменныя формы і цяпер. і прошлага часу і можа быць у стане дзейным і залежным. Напрыклад:

	дзейны стан	*залежны стан*
цяпер. ч.	сьледзя-чы	будучы сьледжаным, -ай, -ым
прош. ч.	сьлядзі-ўшы	быўшы сьледжаным, -ай, -ым

Формы залежнага стану ўжываюцца рэдка. Дзеяслоўная прымета не скланяецца і не спрагаецца і падобная да прыслоўя (***дзеяпрыслоўе***).

§ 64. Формы на *-учы, -ючы, -ачы, -ячы* выводзяцца ад 3 асобы множ. ліку: у 1-ым спражэньні канчаюцца на *-ўшы*, *-ючы,* у 2-ім на *-ачы*, *-ячы*: бяруць, думаюць - бяручы, думаючы; гавораць, стаяць - гаворачы, стоячы.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні дзеяслоўны прадметнік простай рыскай, дзеяпрыметнік пакручастай і дзеяпрыслоўе дзьвяма простымі:*

Звон магучы, звон бліскучы, з срэбра літы, з злота зьбіты, загрымі ты, загрымі! І на вайне ёсьць замірэньні, і на моры пагода. Пан Шабуневіч, седзячы ля ваконца, падшывае дратвай перады. Пушча сьпіць у зачарованым сьне. Прыдзеце вы, добрыя, вечна кахаючы, шчасьце вы сьвету даруйце! Прыдзеце вы, моцныя, бураю званыя, ворагам гібель грымеце! Ой, пайду я гукаючы, сваю долю шукаючы. Гоеныя раны ня трэба дражніць. Мудраваньне - дураваньне. На чужы лоб шыбаючы, трэба і свой падставіць. Пасеяўшы на усходу, не чакай харошага плоду. Каяньне позна ходзіць. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Паміж пяскоў Эгіпецкай зямлі, над хвалямі сінеючага Ніла ўжо колькі тысяч год стаіць магіла: ў гаршку насеньня жменю там знайшлі. Ёсьць чары ў забытым, старадаўным; прыемна нам сталецьцяў пыл страхнуць, пажыць мінулым - гэткім мудрым, слаўным, быцьцё дзядоў у смутку ўспамянуць.

ЛЕКЦЫЯ 27.

А. 1. Праспрагайце дзеясловы *есьці, даць, быць*. Ці яны спрагаюцца так сама, як іншыя дзеясловы?

§ 65. Дзеясловы *есьці, даць, быць* маюць асобнае спражэньне:

	адзіночны лік:		*множны лік:*	
1 ас.	ем	дам	ямо	дамо
2 ас.	ясі	дасі	ясьцё	дасьцё
3 ас.	есьць	дасьць	ядуць	дадуць

Ем - гэта цяперашні час, *дам* - будучны час.

Быць мае у цяперашнім часе толькі форму 3-е асобы адзіночнага ліку: **ёсьць** (або кароткае **ё**). Гэтая форма адносіцца да ўсіх трох асоб абодвух лікаў.

Загадны лад: еж, дай, будзь, няхай есьць, няхай дасьць, няхай будзе; ежма, дайма, будзьма, ежце, дайце, дайце, будзьце; няхай ядуць, дадуць, будуць.

Астатнія формы складаюцца звычайна.

Б. 1. *Праспрагай* есьці, даць, быць *у прошлым і будучным часе; утвары ад іх формы дзеяпрыметніка і дзеяпрыслоўя; утвары умоўны лад.*

2. Як будзе неазначальнік такіх дзеясловаў: *жну, ганю, таўку, даю* (2 розныя неазначальнікі), б’ю, п’ю, нясу, вязу, пляту, вяду, пякуся, кусаюся?

3. Утвары ад гэтых дзеясловаў дзеяпрыметнікі і дзеяпрыслоўі.

Лекцыя 28.

А. 1. Пакажы прыслоўі ў пададзеных сказах: Даўно ўжо целам я хварэю. Поруч раскідаліcь родныя вёскі. Усюды панурыя людзі. Калісь глядзеў на сонца я.

2. Што выражае прыслоўе і да чаго адносіцца ў сказе? (гл. “Першае кола” § 27).

§ 66. Прыслоўе - гэта нязьменная часьціна мовы, што азначае розныя *акалічнасьці: месца, часу, прычыны, спосабу*. Прыслоўі выражаюць асаблівасьці асаблівасьцей.

Паводле свайго значэньня прыслоўі дзеляцца на:

прыслоўі *месца* (на пытаньне *дзе?*): там, туды, адтуль, адкуль, тут, гэнам, вун, блізка і інш.;

прыслоўі *часу* (на пытаньні *калі?*): цяперака, сёньня, летась, пазаўчора, учора і інш.;

прыслоўі *прычыны* (на пытаньне чаму?): таму, чаму, дзеля і інш.;

прыслоўі *спосабу* (на пытаньні як?): добра, глыбока, вельмі, дужа і інш.

§ 67. Большасьць прыслоўяў - гэта акасьцянелыя формы зьменных часьцін мовы: прадметніка, прыметніка, займеньніка, лічэбніка, дзеяслова.

Вось некаторыя прыслоўі *ад розных склонаў*:

1) добра, борзда, сьцюдзёна і г. д., вось, як, так, колькі, толькі, нельга, летась, зараз, уперад, назад, уздоўж, удоўж, удоўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі, насустрэчу, наўзавады, нацямкі і інш. - усё гэта формы назоўнага і вінавальнага склону.

2) сёлета, сёньня (сяго-дня), учора, заўтра, зраньня, змалку, здалёку, дагары, звонку і інш. - формы рднага склону.

3) памаленьку, пабеларуску, панямецку і інш. - формы дав. скл.

4) разам, часам, сілком, кумілем, пехатой і інш. - формы твор. скл.

5) балазе, годзе, наадзіноцы, потым, улетку, узімку, папацёмку, паасобку, напотым, уваччу, вонках і інш. - формы месн. склону.

Прыслоўі *ад дзеясловаў*: няма, нямаш (ня мае, ня маеш), загадзя, наўмысьля, адумысьля, спакваля (пачакаўшы), мусіць, відаць, можа, дзякуй, маўляў і інш.

Шмат прыслоўяў мае свае асобныя прыслоўныя *канчаткі (-ды, -дэю, -ма, -мі, -ль, -лі, -ка, -кі, -оў, -чы, -ча* і інш.): куды, туды, усюды, тады, заўсёды; кудэю, тудэю, сюдэю; кудэма, тудэма, сюдэма; бягма, ляжмя, дарма, тойма; вельмі; адкуль, пакуль, дасюль, скуль; калі, ніколі; тутака, тамака, цяперака, ёсьцека, нямашака, тутачка, тамачка; толькі, колькі, гэталькі, далоўкі, дамоўкі; далоў, дамоў; надоячы; апрача, аберуч, насустрэч, некаліcь, дзесь, калісь, некалісьці, дзесьці, калісьці; паадноўчы, двойчы, тройчы і шмат іншых.

Адмоўнасьць **не** (ня) і **ні** адносім да прыслоўяў. Напрыклад: Ці ты прыдзеш да мяне? - Або так, або не. Не, ня прыду. Ня ўмее ні чытаць, ні пісаць.

§ 68. Некаторыя прыслоўі маюць **ступені прыраўнаваньня**:
добра - лепш, ляпей; найлепш, найляпей;
блага - горш, гарэй; найгорш, найгарэй;
многа, шмат - больш, балей; найбольш, найбалей;
мала - менш, меней; найменш, найменей;
скора - скарэй; найскарэй;
бела - бялей; найбялей і г. д.

Б. *Перапісаўшы, падчыркні прыслоўі:*

Спачатку яно шалясьцела вельмі нясьмела, а потым лізнула ваконца ціха, як сонца. І пуста-ж, пуста ў гэтым лесе. Нідзе дарогі не найці; вось тут абсохні і сагрэйся, найдзі дарогу ў бяспуцьці. А помню ўсё было іначай: папас ты меў тут, як папас; нічога воз гальля ня значыў, агонь ня зводзіўся, ня гас. Запраўды, так гавора важна. - А ўжо-ж ганяюць не здарма! - І песьню так пяе працяж-
на!... Душу, здаецца, рве яна. - А ці ты помніш усю чыста? Сонца зранку жарам пыша, ветрык лісьце чуць калыша, вее чуць паўзьверх зямлі.

Лекцыя 29.

А. 1. Якія часьціны мовы самастойныя, а якія не?

2. Што такое прадлог? Якая сувязь паміж прадлогам і склонам?

УВАГА. Усё гэта ўспомніць з “Першага кола” §§ 29 і30.

§ 69. Прадлог - гэта такая нязьменная несамастойная часьціна мовы, што азначае залежнасьць паміж прадметам або кірунак дзеяньня: кніжка ляжыць *на* стале; вучань падышоў *да* дошкі і г. д.

Прадлог кіруе склонам, найчасьцей адным, але часам двама і трыма, напрыклад:
родн. - без (бяз), для, дзеля, да, з-за, з-пад, каля, апрача, у і інш. (без работы, для суседа, дзеля сьвята, да хаты, з-за вугла, з-пад хаты, каля лугу, апрача таго).
*дав***.** - к: к хаце, к лесу (але часьцей кажацца *да* хаты, *да* лесу).
він. - пра, праз, цераз, скрозь і інш. (кажу пра тое, згінуў праз сваю нядбаласьць, ішоў цераз поле, скрозь хмары цёмныя).
твор. - над (над зямлёй, над полем і г. д.).
месн. - пры, па (пры дарозе, па лясох, па дарогах і г. д.).
він. і твор. - за, пад, перад, прад і інш. (за яго, за ім, пад стол, пад сталом, перад дом, перад домам, прад домам).
він. і месн. - у, на, аб і інш. (у лес, у лесе, на стол, на стале, кінуць аб стол, гаварыць аб стале).
род., він. і месн. - з (вярнуўся з работы, сабака ўвелькі з ваўка, з сахою).

УВАГА. З дзеясловамі і прыслоўем пішацца разам. (гл. “Першае кола” §§ 30 і 31).

Б. *Улажыць 10 сказаў на розныя прадлогі і склоны.*

Лекцыя 30.

А. 1. Што такое злучнік?
2. Перад якімі злучнікамі ставіцца коска? (“Першае кола” § 40).

§ 70. Злучнік гэта не самастойная і нязьменная часьціна мовы, што злучае розныя словы ў сказе або самыя сказы, напр.: былі ў іх сын *і* дачка; ня мей сто валоў, *а* мей сто другоў.

Вось найчасьцей ужываныя злучнікі: і, а, але, бо, або, альбо, ці, да, ды, дык, -жа, аж, ажно, каб; ані, адно, няхай (хай), аднолька, аднак, навет (нават), хіба, няўжо, чымся, прынамся, хоць, хаця, калі, чаго, чаму, таму, на што, зашто, затое, затым, быццам і інш.

Як відаць, у значэньні злучнікаў часта ўжываюцца займеньнік - што, чаго, чаму і інш., часам у злучэньні з прадметам: зашто, затое, нашто, натое і інш.

Некаторыя злучнікі выводзяцца з дзеясловаў: бадай (бог-дай - бог дай), быццам (ад быць), няхай, хоць, хаця і інш.

У значэньні злучнікаў могуць ужывацца ім прыслоўі: калі, аднак, прынамся і інш.

§ 71. Злучнікі пішуцца разам, напр.: *няхай, ажно, няўжо, нашто, зашто, затое, затым.* Такія злучнікі трэба адрозьніваць ад займеньнікаў з прадлогамі, што пішуцца асобна. Напрыклад:
Затым казак гладак, што пад'еў набак. Кося, кося *што-б* толькі злавіць удалося. *Адтаго* і пагалелі, што салодка пілі, елі. *За тым* домам быў вялікі сад. *Ад таго* месца недалёка да хаты.

Б. *Перапісаць, падчыркнуць злучнікі, паставіць націск і зьвярнуць увагу на знакі прыпынку:*

Болей слухай, меней гавары. Бяда бяду вядзе, а трэцяя паганяе. Бяда, што ня п'ецца й вада. Гол, як сакол. І без папа ведама, што ў нядзелю сьвята. Калі ўмалотна, дык і завозна. Не бяда, што чорна, абы было праворна. Няма тае хаткі, куды-б ня было звадкі. Расьце добра і прыгожа, ажно глянуць міла. Абы дзень прашоў ды да нас дашоў (ды=і). Блізка відаць, ды далёка дыбаць (ды=але). Свае бяды нікому не кажы, бо добры заклянецца, а злы пасьмяецца. Збожжа сушаць на сонцы ці на печы ды мелюць у жорнах ці ў млыне. Ці-то птушка тая кінула зярнё, ці-то занялося бураю яно? За што купіў, за тое й прадаў. Зато й прапаў, што ня дбаў. Нашто дарма сабак дражніць! На што надзець кола, калі вось зламалася.

Лекцыя 31.

А. 1. Што такое выклічнік?
2. Якія ведаеце выклічнікі?
3. Ці выклічнік самастойная часьціна мовы: ці ён сам па сабе нешта выражае?

§ 72. Выклічнік - гэта зусім самастойная часьціна мовы: ён заключае ў сябе часта як-бы цэлы не распрацаваны і не падзелены на састаўныя часьці сказ: Куга-куга-куга! данасілася з хаты. Дзеля гэтага выклічнікі выдзяляюцца знакамі прыпынку: клічнікам (!) і коскай.

Клічнік ставіцца ў тых разох, калі вы кліч выражаеце толькі выклічнікам, а ня ўсім сказам, напр.: *Ат! зьясі пасаліўшы. Куга! я табе не слуга.* Калі-ж кліч выражаецца ўсім сказам, то пасьля выклічніка ставіцца коска, а ў канцы сказу - клічнік ці пытальнік. (*Ох, лепей у двох! Эх, скручу я дудку! Ну, што далей будзе?*).

Калі выклічнік стаіць перад займеньнікам або толькі памацняе слова, перад каторым стаіць, то ў такіх разох звычайна

знакам не аддзяляецца. Напр.: *Ой* пайду я лугам, лугам. Чую, **ах** чую той неўгамонны расходзісты звон! *Ой* ты, вецер, ня шумі!

Калі выклічнік з’яўляецца нейкай часьцінай сказу, то знакамі не выдзяляецца. Напр.: А сабака хап злодзея за палу (*хап* -выказальнік). Не кажы тпру, не злавіўшы. (*тпру* - дапаўненьне).

Складаныя выклічнікі злучаюцца злучком: *дррон-дррон! дзын-дзын-дзын!* і г.д.

Б. *Перапісаўшы, паставіць націскі, падчыркнуць клічнікі і зьвярнуць увагу на знакі прыпынку:*

Эх ты, Нёман-рака! Ах, як стрэлка марудна ідзе! Дружна, з ахвотай, гэй, на работу скарэй! Штось прамовіць: шу-шу-шу! і заціхне, бы баіцца памыліцца і сказаць што-небудзь лішне. Дррон-дррон! ціха бразгаціць. Гэй, мой конік! гэй, мой сівы! ну, яшчэ, маленькі! Варушыся, гэй, ня бойся, конік мой сівенькі! Эх ты, поле! колькі сілы тут затраціць трэба! Ой, неба гладзь далёкая, крыштальная, глыбокая! О, песьню важную такую ня пойме толькі гліны ком... О, люд мой лапаты, патульны, за што цябе я так люблю? О не, зусім ня так! Э, што!... Бывайце, людзі, жывы! Ой, крыўда чалавечая, вякамі ты расла, пажарамі і мечамі паслася, як магла. Ой у полі каліна стаіць! Ой чуць, маці, чуць, дзе малойцы йдуць! Ой, коню, мой коню, заграй пада мною! Гайда сьцежкі кракладаць. Брысь пад печ! Скажы на майго каня тпру, а то мае губы пазяблі.

Правапіс

§ 73. Беларускі правапіс апіраецца на асноўных правілах: 1) аб пісаньні галосных і 2) пісаньні зычных.

Галосныя пішуцца так, як вымаўляюцца (гукавая або фонэтычная аснова): ст***а***лы, в***а***лы, сьц***я***на, л***я***сы і г. д., а не столы, волы, сьцена, лесы, хоць: стол, вол, сьцен, лес і г. д.

Зычныя, наадварот, пішуцца гледзячы на паходжаньне (этымолёгію) слова. Напрыклад, пішам: мё***д***, кало***д***ка, па***д***трымаць, мые***ш***ся, а ня мёт, калотка, паттрымаць, мыесься (як чуваць), бо, зьмяніўшы слова, маем: мё***д***у, кало***д***ак, па***д*** ім, мые***ш***.

Аднак да гэтых правілаў здараюцца дзе-ня-дзе адступленьні. Выясьненьнем асноўных правілаў пісаньня і адступленьняў ад гэтых правілаў займаецца **ПРАВАПІС**.

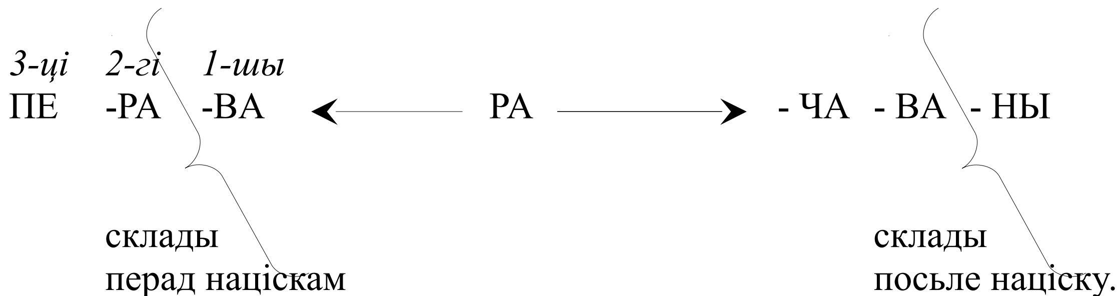
Сьпярша займёмся галоснымі, а пасьля зычнымі.

§ 74. АКАНЬНЕ. Што такое аканьне (яканьне) - глядзі “Першае кола” § 54, лекцыя 48.

У цьвёрдых складох перадача аканьня на пісьме не выклікае труднасьці. Прынята вельмі простае правіла: ***о*** і ***э*** пішуцца толькі пад націскам: г***о***ра, рэкі... У складох не пад націскам на іх месцы пішацца ***а***: г***а***равăць, р***а***кă. Ад гэтага правіла робіцца адступленьне толькі ў чажаземных словах.

Правіла аб аканьні (яканьні) у мягкіх складох куды больш труднае, бо там не заўсёды ***е*** замяняецца на ***я*** у складох не пад націскам.

Трэба адрозьніваць склады перад націскам і склады посьле націску. Склады, што перад націскам, лічацца справа налева ад націску у такім парадку, як паказвае стрэлка і цыфры над складамі:

Гэта трэба добра зразумець, бо “яканьне” іначай праведзена ў складох перад націскам, як у складох посьле націску.

ЗАДАНЬНЕ. Пададзеныя словы разьдзяліце на склады, пастаўце націск і цыфрамі азначце парадак складоў перад націскам (як у слове *пе-ра-ва-**ра**-ча-ва-ны*): *велічыня, верацяно, цецярук, пераварот, церазпалосіца, зеленаватыя, бярэзіна, бяда*.

§ 75. СКЛАДЫ ПЕРАД НАЦІСКАМ.

1) ***У першым складзе*** перад націскам на месцы ***е*** заўсёды пішацца ***я***, напр.: *бя-ду-ю, бя-да, ня-ма, вя-ду, сьля-джу, ля-жыць, не-вя-до-мы бя-дак* і г. д.

УВАГА. Прынята пісаць ***я*** і тады, калі пад націскам стаіць ***а*** (***я***): бяда, сялян. Трэба ведаць, што ў некаторых гутарках беларускай народнай мовы (паўночны ўсход) аканьне (яканьне) тут выступае толькі тады, калі ў складзе пад націскам стаіць не ***а*** (***я***); калі-ж пад націскам стаіць ***а*** (***я***), то ***е*** замяняецца на І (іканьне), а ***о*** на гук блізкі да ***ы***. Такім спосабам скажуць: *біда, міняць, гыра; але: бяду, бядзе, зьмяніць, гары* і г. д.

2) ***У другім складзе е*** зьмяняецца на ***я*** (***а***) толькі тады, калі ў першым няма ***а*** або ***я***: *ля-су-нá, бя-ду-нá, ня-ву-чó-ны, ня бы-лá, бяз дзі-ця`-ці* і г. д.

Калі-ж у першым складзе ёсьць ***а*** (***я***), то ў другім пішацца ***е***: *це-ця-рук, ле- са-вік, не знай-шла, не ма-гу, не ха-чу, без мя-не* і г. д.

3) ***У трэцім*** і далейшых складох (лічучы ад націску налева) ***е*** ніколі не замяняецца на ***я***: *ве-ра-ця-но, без ве-ра-ця-на, цераз верацяно, не вы-пус-кай* і г.д.

Але ў такіх словах, як *сьвяткаваць, ясакар, языкаваты, якаво*, дзе ***я*** (***а***) асноўнае: *сьвята, як... -* ***я*** (***а***) захоўваецца бяз ніякае зьмены.

ЗАДАНЬНЕ. Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары ***я*** або ***е***:

Аб__цанка цацанка, а дурному - радасьць. Уся с__мейка сьпіць ды спачывае. Абы б__да, а шыя будзе. Баіцца ён ц__бе, як воўк __гняці. Бачыць вока дзе п__чэцца кока. С__нажаць ужо скошана. Мой брат любіць пал__ваньне. На л__жала тоўстае б__рвяно. За белым б__ярэзьнічкам талалай брэша. Птушкі п__расталі сьп__ваць. В__снавая кветка. Пры гасьцінцы стаіць в__кавечны курган. Сн__гавая вада ня чыстая. С__л__нін арэ сваё поле. Усьлед думкам н__спакойна вецер падпявае. Як у нашага суседа ды в__сёла б__седа. Будзе кій, ды н__ такі. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Н__ в__лікая бяда, што б__з рыбы с__рада.

§76. СКЛАДЫ ПОСЬЛЕ НАЦІСКУ. У мягкіх складох посьле націску пішацца Е, напрыклад:

1) у розных ***устаўках*** (суфіксах) - *восень, камень, грэбень, песьня - песень; верасень, ліпень, бродзень...*
вучыцель, прыяцель, мучыцель, крыўдзіцель, прыяцельства...
сіненькі, міленькі, цёпленькі...
злодзей, дабрадзей; лецейка, сонейка; болей, меней...
зроблены, утаены; голадзен, бедзен; сасна - сосен, палоцен...
хлопец, падшыванец, эўрапеец, галадранец, кітаец...
промысел, бусел, хіцер, мудзер, Зьміцер; дзевер (колер), возер...
маленечкі, соўнечка, лецечка, дзецечка, колешні, якіколечы...

2) ***у канчатках***, дзе ***е*** граматычна азначана:
*у хац**е**, садз**е**, лес**е** і г. д. (як у бядз**е**, гарудз**е**...)*
*сіня**е** пол**е**, добра**е** здарэньн**е**... (адзначае ніякі р.)*
*звыча**е**м, локц**е**м, пол**е**м, вясельл**е**м* (твор. скл. адз. л., *а звыча**я**м, локц**е**м* і г. д. - давальны скл. мн. л.);
коней, песьней, песень; кросен, палоцен; жнеек, лялек і г. д.
сяляне, мяшчане, панове... (але *брацьця*);
браце, Іване, голубе, дубе і г. д. (клічны скл.);
відзець, выглядзець; думаеш, думае, думаем, думаеце; думаець; часамі: *робе, ходзе* (заместа: *робіць, ходзіць*);
прыслоўі на ***е***: *пагатове, посьле, пэне, тымчасове...*
УВАГА. Калі ў слове націск на прыстаўцы (найчасьцей вы-), то “яканьне” можна азначаць так, як быццам слова ставіць бяз прыстаўкі: *ляцець - выляцець, нясьці - вынясьці, нясу - вынясу, лезьці - вылезьці, мяняць - вымяняць, ленаваўся - вылянаваўся, лез - вылез, сьлед - досьлед* і г. д.

Такое пісаньне выдаецца больш простым і рацыянальным, чым *ляцець - вылецець, вёз - вывез* і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаць, паставіць націск і падчыркнуць ***е*** посьле націску:

Ад свайго злодзея не ўсьцеражэшся. Маці перацярпела вялікае гора. Нявесела выглядае неба, засланае шэрымі хмарамі. Увосені багат і верабей. Сьнегам вецер сыпе ў дзьверы. Гэты персьцень дараваны. Усюды зелень. Маленькая, кругленькая - да неба дакінець (вока). Уюцца думкі смутным роем. Крыўдзіцеляў зможаш, як цёмен ня будзеш. Грады загаслі зельлем. На ўсходзе красна неба. Хіцёр Зьміцер. Коней патапілі, сукні памачылі. Песьней там больш ня чуваць. Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? Брацьця! ці хваце нам сілы? Сьцісьнецца сэрца ад болю. Вы, панове, пазіраеце далёка... Сяляне цяпер сьвядомыя грамадзяне. Нізка ўжо сонейка, цень лёг на гонейка. Ходзе бусел па балоце. Бродзень зроблены на тое, каб лавіць рыбу. Чэрвень, ліпень і жнівень - летнія месяцы.

§77. СКЛАДЫ ПОСЬЛЕ НАЦІСКУ. У мягкіх складох *посьле націску* пішацца ***я***, калі яно асноўнае, незалежнае ад аканьня, або калі ***я*** у канчатку граматычна адзначана. Напрыклад:

1) *незалежна ад аканьня:* пам***я***ць, по***я***с (часьцей: паяс), за***я***ц, чэл***я***дзь, дзев***я***ць, дзес***я***ць, тыс***я***ча, пам***я***тка, прыв***я***зка, вым***я***ць, высякнуць, выгл***я***д, погл***я***д, ка***я***цца, ве***я***ць, сув***я***зь, дроб***я***зь, пен***я***зь...
2) *назоўны склон прадметнікаў, прыметнікаў і займеньнікаў жан. роду на* ***-я (а):*** гаспадыня, вываратня, паня, свацьця..., як даўбня, зямля... сі-няя, добрая, чужая; іхняя, гэтая, пятая... як мая, твая, другая...
3) *родны склон адзін. ліку муж. і ніякога роду:* вучыцеля, вучня, прыяцель..., к каня, лася... поля, зельля, здарэньня..., як жыцьця, быцьця...
4) *давальны, творны і месны склон множ. ліку ўсіх трох радоў:*

вучням	вучнямі	вучнях
землям	землямі	землях
здарэньням	здарэньнямі	здарэньнях

УВАГА. Творны склон адзіночнага ліку мае ***-ем***: вучнем здарэньнем...

5) *родны склон усіх трох радоў на* ***-яў (-аў):*** прыяцеляў, земляў, гоняў, здарэньняў...
6) *родны і давальны склон прыметнікаў муж. і ніякога роду:* сін-яга, бліжняга..., як яго або яга... сін-яму, бліжн-яму..., як яму...
7) *родны склон прыметнікаў жан. роду на* ***-ае (-яе):*** сін-яй, сін-яе (краскі)..., як ***-яе*** але: добрае (кніжкі)..., як тае кніжкі.
8) *творны склон жан. роду:* з доляю(й), воляю(й), лішняю(й), іхняю(й) і г.д.
9) *назоўны і вінавальны склон мн. ліку прыметнікаў:* добрыя, зялёныя, сінія, каменныя, калючыя і г. д.
10) *формы дзеяслова:*

3 ас. множ. ліку 2-га спражэньня: ходзяць, носяць, водзяць...
формы на ***-чы***, калі яны выводзяцца ад другога спражэньня: ходзяць - ходзячы, носяць - носячы, водзяць - водзячы; [неазначальнікі дзеяць, сеяць, веяць, каяцца...] з займеньнікамі ***ся***: робішся, гонішся і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўшы, паставіць націск і падчыркнуць ***я*** *посьле* націску.

Мая зоранька ясная, маё сонейка пракраснае! Людзі добрыя навакол стаяць. А дарогі тыя без канца ляжаць. А як сьмерцяй Максіма скаралі, рукі белыя да брамы прыбівалі. Скрыпка разьбілася, але памяць аб музыцы ня згінула. Толькі памятка-насып віднеецца. Тысяча тысяч - міліён. Студэнт апошняга курсу. Душу песьняй весялі. Кучка топаляў стаіць. Ліхадзеям на безгалоўе, а добрым людцам на здароўе. Бо ў тае багатае валы пазгінаюць, а ў тае сіротанькі броўкі ня зьліняюць. Ідуць дзяўчаты, маладзіцы і жарты строяць, як блазьніцы. І выгляд кожнае адметны. У мысьлях дзядзька разважае. І дзядзька з гэтым людам зьліўся, як зерне ў зернях заблудзіўся. Ідзе так дзядзька і па бруку адзін за дзесяць робіць груку. Так правандруеш да зьмярканьня. На тое-ж горад і губэрня! Аж сьмех бярэ на гэта глядзя. І людзі простага больш званьня таўкліся ў банку ўжо ад раньня. Сядай, мой мілы, мой харошы, бо за “пастой” ня плацяць грошы.

§ 78. У ЛІЧЭБНІКАХ АКАНЬНЕ праведзена ня поўна. Лічэбнікі складаныя пішуцца так, як кожная частка, калі яна ўжываецца асобна: семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьсот, восемсот і інш. Толькі шаснаццаць мае ***а*** заместа ***э***, якое чуваць у слове шэсьць. Парадкавыя маюць такі галосны, які ў колькасным: дзевяць - дзевяты, дзесяць - дзесяты і г. д. Глядзі табліцу лічэбнікаў: “Першае Кола” лекцыя 13.

§ 79. ГАЛОСНЫЯ Ў КАНЧАТКАХ ДЗЕЯСЛОВАЎ 1-ГА І 2-ГА СПРАЖ.
Глядзі "Другое Кола" лекцыя 21.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўшы, пастаў націск і падчыркні канчаткі дзеясловаў, дзе ***-е*** стаіць не пад націскам:

Пастойце-ж трошкі, пачакайце, а вось вам крэселка, сядайце! З стала ён выняў ліст паперу і ўсю пісарскую манеру ён перад дзядзькам выяўляе: з-за вуха ручку выцягае, рукою водзіць, нібы піша, і трэ свой лоб ды носам чмыша. Вы, можа, граматны часамі? - А так, расьпішамся і самі. Цяпер ідзеце ў тыя дзверы зрабіць адметку на паперы. Сярпок скрыгоча прагавіта, жытцо згрызаючы сярдзіта. Зь песьні слова ня выкінеш. Загляне сонца і ў наша ваконца. Шылам патакі ня хопіш. Золата і ў краме не дастанеш, а свайго розуму нікому ня прыставіш. Кінь хлеб-соль ззаду - знойдзеш наперадзе. Што пасееце, то і пажняцё. Ласка - не каляска: сеўшы не паедзеш. Сядзьма ды паабедайма,

паабедаўшы пагаворыма. На беднага Макара шышкі валяцца. Што ў лесе родзіцца, тое ў дварэ згодзіцца. Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах сьвітаньня, і сьвецяць другія агні. Ідзеце-ж к народу, як добрыя дзеці, ідзеце. Злучайце яго і горкую праўду у вочы скажэце, чаго ён гаруе, чаго? Касцы пяялі, апранаючыся на пракосах. Расчынеце дзьверы. Разьвецся, туман, расплывецеся, хмары! Калі не наеўся, то і не наліжашся.

§ 80. ГАЛОСНЫЯ *У* І *І*, калі стаяць пасьле галоснага, то замяняюцца на ***ў*** (***у*** кароткае) і на ***й*** (***і*** кароткае). Напрыклад: да***ў***, нагрэ***ў***, кро***ў***, ду***ў***; да***й***, нагрэ***й***, кро***й***, ду***й***.

Тое самае ў сярэдзіне слова: да***ў***но, ле***ў***чанё, каро***ў***ка, страпяну***ў***ся і г. д.; зна***й***ка, жале***й***ка, канарэ***й***ка, со***й***ка, шкаду***й***ма і г. д.

Тутака паміж ***у*** і ***і*** ёсьць нейкая розьніца.

Складовае (доўгае) ***у*** ніколі не стаіць беспасрэдна пасьле галоснага, хіба толькі у выклічніку ***ау!*** і ўрэдкіх чужаземных словах, напр.: *Тадэуш*. Заўсёды ***у*** або скарачаецца на ***ў***, або аддзяляецца ад папярэдняга галоснага “прыдыханьнем” ***в***: *сяброўка, ців****у****н, аблавухі, аўтар, аэранаўт* (лётчык).

Тымчасам складовае (“доўгае”) ***і*** *можа* стаяць і пасьле галоснага, будучы як пад націскам, так і не пад націскам: краіна, заіка, у маі, у Кітаі і г.д.

Калі ***у*** або ***і*** стаяць пасьле слова, каторае канчаецца галосным, то вытвараецца падобнае палажэньне: ***у*** і ***і*** замяняецца на ***ў*** і ***й***. Напрклад: былі ў бацькі тры сыны; яна ўжо йдзе; пуста й гола ўсюды (заместа: былі у бацькі тры сыны; яна ужо ідзе; пуста і гола усюды).

Ад гэтага робіцца адступленьне ў такіх разох:

1. У вершах ***у*** і ***і*** дзеля захаваньня разьмеру могуць не скарачацца, напрыклад:

чыстых хмарак валаконцы сталі ***у*** кружочак
вышай лесу, проці сонца, ***і*** сплялі вяночак...

УВАГА. Нельга скарачаць дзеля захаваньня разьмеру ***у*** і ***і*** пасьле зычнага, бо такое злучэньне трудна выгаварыць. Але гэта, на жаль, здараецца нават у лепшых паэтаў, асабліва-ж скарачэньне ***ў***. Напрыклад: *“А завернем ў завулак - ён цесны, крывы”* (М.Багдановіч). *Наказ такі, каб заўтра зрана твой брат Антось йшоў да адбору*.

Скарочаных ***у*** і ***і*** нельга лічыць за галосныя і пасьле іх нельга скарачаць ***у*** і ***і***. Напрыклад, нельга скараціць так: быў ў мяне сабака; той ***ў*** нас ня быў.

2. Перад злучэньнем некаторых зычных І найчасьцей не скарачаецца, калі там трудней было-б выгаварыць ***й***: *спусьцілася імгла, праела іржа, на льняным полі, на іржышча, на ігрышча...*, хоць можна быць і так: *спусьцілася ймгла* і г. д.

3. Калі зумысьля націск на ***і***, то яно, зразумела, не скарачаецца, напр.:

ён яго і поіць, і корміць... (але можна й так: *ён яго й поіць, і корміць*).

§ 81. Нескладовае ***у*** заместа ***в*** і ***л***. Паміж галосным і зычным можа стаяць толькі ***ў***, а не ***в***: *залатоўка*, *кароўка*, *галоўка*, а не *каро***в***ка*, *гало***в***ка*, хоць *каро***в***а*, *гала***в***а* і г. д.

Падобна маем ***ў*** заместа ***л***: *даў, поўны, тоўсты* і г. д.

Зычны ***л*** астаецца толькі ў прадметніках: ко***л***, сто***л***, гарэ***л***ка, іго***л***ка.

§ 82. ЗАДАНЬНЕ. Перапісваючы, пастаў, дзе можна, заместа ***і*** і ***у*** скарочаная ***й*** і ***ў***:

Работа дауно скончана. Пуста і гола усюды. Пачарнеу шырокі луг; адны толькі парыжэушыя фігуры стагоу з востраю жэрдкаю уверсе раскінуліся па грудах і нудна пазіраюць у неба. Сонеіка толькі што узышло. Бацька і маці вярнуліся з поля. Аднаму і у кашы няспорна. Хоць і у родным краі, але не у раі. Салавеі сьпявау у гаі. Аудзеі усе між людзеі. Сіла і салому ломіць. Навет свойскія качкі і гусі пачуваюць час выраю. Ваука ногі кормяць. Хто дбае, тоі і мае. Вот табе і на! Цесна зьбілісь нашы хаты, як авечкі у летні жар. Адны вочы і плачуць, і сьмяюцца. І рыкам леу сваім будзіу і лес стары, і чыста поле.

§ 83. ПРЫДЫХАНЬНЕ. Калі слова пачынаецца з галосных ***а, о, у*** або ***э***, то перад ім можа стаяць прыдыханьне ***в*** або ***г***: вока, востры, вуха, вугаль, вуліца, гэты, гарэх.

Калі перад словам, якое пачынаецца з ***а***, стаіць прадлог ***у*** нескарочанае, то тады слова прымае прыдыханьне ***в***: дом у вагні, але - на лузе гарэў агонь, нешта сквірчэла ў агні.

Аб “пыдыханьні” ў сярэдзіне слова гл. §77.

ЗАДАНЬНЕ. Падчыркні літары, што азначаюць пыдыханьне:

Навука лепей за багацьце. Яшчэ ўстане Лявон. Радзівон касіў грэчку. Ніводнае зернятка не прапала. Дзеці знашлі асінае гняздо. У васіным гнязьдзе былі восы. Халодная восень прышла. Халодны асеньні вецер. Вокны адчынілі. У адчыненым акне разьбілася шыба. На адно вуха глуха, а на другое ня чуе. На прыгуменьні стаяў азярод. Снапы сушаць у вазяродах. Снапы сушылі ў азяродзе. У сад вяла вузенькая сьцежка. Сем варот у вадзін агарод. Два мядзьведзі ў аднэй бярлозе не месьцяцца. У вадной дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Аколіцы Вільні вельмі прыгожыя.

§ 84. Чарадваньне складоў ***ро-ры***, ***ло-лы***, ***ле-лі*** маем у такіх словах, як: *гром -грымець, дрож - дрыжэць, кроў - крыві, бровы - брыво, тросьць - рысьцінка, крошка - крышыць - крыху, дровы - дрывамі - дрывяны, брод - брысьці, глотка*

- глытаць - праглынуць, блохі - блыха, блеск (бліск) - блішчэць, трыбух, хрысьціць, трывога, скрыгатаць, яблык, яблына і г.д.

Склады ***ро, ло, ле*** стаяць пад націскам, склады ***ры***, ***лы***, ***лі*** - не пад націскам.

§ 85. ЗВОНКІЯ ЗЫЧНЫЯ на канцы слова і перад глухімі страцілі сваю звонкасьць. Але хоць і чуваць боп, лёт, лотка, дзяцька, мох, лёгка, дошч і г.д., аднак-жа пішам боб, лёд, лодка, дзядзька, мог (ад магу), лёгка, дождж і г.д. (бо ў другіх разох, зьмяніўшы слова так, каб посьле яго стаяў галосны, чуваць звонкія: бобу, лёду, лодачка, дзядзіна, магу, лёгенькі, дажджу і г.д.). Гл. "Першае кола" лекцыю 46.

Так сама трэба пісаць заўсёды і прадлогі ***ад, пад, над, прад, преад*** (усе, што канчаюцца на ***д***): ад хаты, адхінуць, пад сонцам, падцягнуць, над хатай, надхадзіць, над сталом, прадстаўнік і г.д.

Усе прадлогі і прыстаўкі, што канчаюцца на ***з-з***: ***без-, цераз-, уз-, раз-***, калі яны пішуцца з якім словам разам, то перад глухім зычным (*п, т, ц, ч, х, с, ш*) замяняюць ***з*** на ***с***, а перад звонкім пакідаюць ***з***: схадзіць, усхадзіць, расьціць, расшырыць, рассыпаць, усход, цераспалосіца і г.д., але - згінуць, бяздомны, узгадаваць, разьбіць і г.д. Значыць, тутака трэба ***пісаць***, як ***чуваць***.

Але калі ***з, без (бяз)*** і ***цераз*** пішуцца асобна, то ніколі ***з*** на ***с*** не замяняецца: *з хаты, бяз хлеба, цераз сад, цераз стаў* і г.д.

§ 86. ГЛУХІЯ ПЕРАД ЗВОНКІМІ чуваць як ***звонкія***: *казьба, прозьба, гарадзьба, пядзьдзесят* і г. д. Тутака пішам ня так, як чуваць, а *касьба, просьба, пяцьдзесят...* (дзеля таго, што маем: *ка**с**іць, пра**с**іць, пя**ц**ь...*). Гл. "Першае кола" лекцыя 46.

ЗАДАНЬНЕ (да §§ 85, 86). У пададзеных прыкладах зычныя напісаны так, як выгаварваюцца. Перапісваючы, пішы, як прынята пісаць (*боб, гарод...*, а не - *боп, гарот...*):

У гародзе расьце боп. Цэп вісіць у гумне. У дзядзькі высокі лоп. За свавольства дастанеш добрую лупку. Хлеп на стале, рукі свае. Важыш на рыпку, ваш і на юшку. Не адарві почапкі ат калыскі.

Іду па клаццы (па клатцы). Мёт салоткі. Сабака зьнюхаў сьлет. Атклат ня йдзе ў лат. Ты, брат мой, еш хлеп свой. Ад марозу кожны молат. У каваля цяжкі молат. Улетку люблю цябе, дзетку(?), а зімой зьем хлеб сь сьвіньнёй.

Сёлета гарох стручны. Зламаўся парох. У мядзьведзя ёсьць бярлох. Пастух сьцярог авечкі. Лёхка на сэрцы. Ён едзе ўлехцы. Начлежнікі паехалі на начлех. Драхкая дарога. Ты мох дзерці мог.

У Слуцку ўсё па люцку. Аддай сваё грамацкай справе. Слуцкія паясы. Ксёнц тое самае, што й поп. Навагруцкі павет.

Лець падняў цяшкі сноп. Капаюць рэцьку. Бацькі гадуюць дзяцей. Мець дастаюць з зямлі. Трэба мець хлеп і да хлеба. І ня вашая, блазнота! На страсе вырас мох; на маху бяроска, - мілей свая хатка, як чужая вёска. Бегала ліска каля лесу бліска. Заблішчэлі медныя медныя казкі на сонцы. Вось улес у густы лес. Злес з дрэва.

Каб ня ешка, не адзешка, дык была-бы грошай дзешка. Прас Беларусь і Літву істушкай ліецца Нёман. Жняя цяшка працуе. Птушка зачапілася ношкай за волас сіла. Прадалі рыш (да яды). Прадаў рыш, а купляў лыс. Калі ўзяўся за гуш, не кажы, што ня душ. Колькі душ у вашай вёсцы?

Нат хатай лётае каршун. Не зайшоў нат (=нават) разьвітацца. Перад імі ня кланяйся, бо ня варты. Сноп ад снапа на дзьве стапы. Жораў сь цяплом, а ластаўка зь лістом. Пат табой каня забілі. Разьмяні мне грошы. Раскапай яму. Зоркі рассыпаліся па небе. Бацька ўсхапіўся, абуў боты і, расчыніўшы дзьверы, вышаў на двор. Без дабра ня будзе дабра. Бяс часу ня будзе квасу.

Гарба, малацьба і казьба - цяшкія работы. Наш дзет ужо слабы ў хадзьбе. Колькі ні прасі, а прозьбы не памогуць. Дзядуля сядзіць на прызьбе. Казьбіт косіць сена. Маладзьбіты пайшлі дамоў. У капе шэзьдзесят адзінак.

§ 87. Зьмягчэньне *с, з, ц, дз* - гл. “Першае кола” лекцыя 47.

§ 88. РОЗНЫЯ ЗЛУЧЭНЬНІ ЗЫЧНЫХ.

1. Злучэньні ***сц, чц*** чуваць як ***цц***,
   а злучэньні ***тч, дч*** чуваць як ***чч***:
   чуваць: маццы, даццы; старасьвеччына, загаччык;
   пішацца: матцы, дачцы; старасьветчына, загадчык і г. д.
2. Злучэньне ***дс*** дае ў вымове ***ц***, хоць пішацца ***дз***:
   чуваць: люцкі, швэцкі, грамацкі...
   пішацца: людзкі, швэдзкі, грамадзкі...
   заместа: людскі, швэдскі, грамадскі і г. д.
3. Злучэньне ***тс*** дае ***ц*** –
   чуваць і пішацца: полацкі, брацкі, брацтва...
   заместа: полатскі, братскі, братства і г. д.
4. Злучэньне ***жс, зс*** даюць ***с***-
   чуваць і пішацца: боскі, француcкі...
   заместа: божскі, францускі і г. д.

5. У злучэньнях ***стл*** і ***здн*** зьнікае ***т*** і ***д*** - *чуваць і пішацца*: пачэсны, позны, шчасны, шаснаццаць...
заместа: пачэстны, поздны, шчастны, шастнаццаць і г. д.
6. Злучэньне ***нн*** знаходзім у тых прыметніках, што ўтвораны ад прыметнікаў, якія маюць ***н*** у сваёй аснове: сьцяна - сьценны, камень - каменны, вайна - ваенны, палатно - палаценны і г. д. Але там, дзе ў аснове няма ***н***, пішацца адно Н: шкло - шкляны, дрэва - драўляны; гэтаксама дзеяпрыметнікі: зроблены, пабелены, наладжаны і г. д.
7. Злучэньне ***цц*** пішацца ў лічэбніках і дзеяслове, напрыклад: адзінаццаць, дванаццаць і г. д.; мыцца, сьмяяцца; мыецца, сьмяецца і г. д. - заместа: адзінадсяць, дванадсяць; мыецься, сьмяецься.

ЗАДАНЬНЕ. Сьпісаўшы, падчыркнуць злучэньні, аб каторых гаварылася:

Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Дудка грае жаласьліва. Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса? Матцы трыццаць год, а дачцы адзінаццаць. Лёд на рэчцы затрашчэў. Парэчкі растуць пры рэчцы. У Вільні шмат старасьветчыны. Зашмат за гадчыкаў ды даглядчык. Прыехаў аб’ежчык (заместа: аб’ездчык). У Слуцку ўсё па-людзку. Ваяводзкія палацы. Расхадзіўся, як брацкі звон. Па беленькай жэрдачцы чырвоны пеўнік едзе. Птушкі ў клетцы. Швэдзкія сярнічкі. Плыты ганялі ў Нямеччыну, у Прусію. У гародчыку растуць краскі. На лад пэрсідзкі ткуць яны. Французская мова багатая. Не пазьнецеся ў школу! Хоць бедны, а пачэсны. Запрасілі на пачостку, а частаваць не частавалі.

§ 89. ЗЫЧНЫЯ З ПРЫЦІСКАМ (“падвойныя”).

1. Параўняй выгавар і напісаньне пададзеных слоў у розных славянскіх мовах:

беларускае	**украінскае**	**стара-славянскае**	**расейскае**	**польскае**
палаженьне	положения	положеніе	положенье	położenie
вясельле	веселля	веселіе	веселье	wesele
жыцьцё	життя	житіе	житьё	życie
судзьдзя	суддя	судія	судья	sędzia

…………………………………………………………………………………………

2. У беларускай мове (звычайна ў канцы прадметнікаў) на месцы стараславянскае групы *зычны+і+галосны* маем зычныя падоўжныя, з прыціснутым выгаварам (“падвойныя”):

льль: *вясельле, Купальле, Ільля, ральля, з сольлю, кольле* і г. д.
ньнь: *здарэньне, сумленьне, пытаньне* і г. д.
зьзь: *з гразьзю, мазьзю, зазьзяць, рызьзё*,
сьсь: *каса - касьсё, волас - валосьсе, колас - калосьсе* і г. д.
ддзь: *суд - суддзя... (лепш як судзьдзя), ладдзя, разводдзе* і г. д.

цьць: *жыцьцё, багацьце, куцьця* і г. д.

жж: *збожжа* і г. д.

чч: *лыка - лычча, сук - суччо, печ - запечча, запеччу, у ваччу* і г. д.

шш: *зацішша, у вушшу, з роскашшу* і інш.

Апрача таго, такія прыціснутыя зычныя (у напісаньні ***падвойныя***) зьяўляюцца пры злучэньні з прадлогамі: *с-сыпаць, ад-даць, бяз-зубы* і г. д.

УВАГА. 1. Зычныя ***б, п, м*** і ***р*** не падвойваюцца: *бязрыб'е, куп'ё, Хацім'я, надвор'е* (а не - бязрыббе, куппё, надворра і г. д.). Таксама: *здароўе, безгалоўе...*

2. ***Віць і ліць***: вію, віеш, віе; віём, віяцё, віюць
або інакш: *ўю, ўеш, ўе; ўём, ўяцё, ўюць;*
лію, ліеш, ліе; ліём, ліяцё, ліюць або інакш: льлю, льлеш, льле; льлём, льляцё, льлюць.

ЗАДАНЬНЕ. Сьпісаўшы падчыркнуць падвойныя літары, што азначаюць прыціснутыя зычныя:

Зельле заглушыла поле. Зацішша прад бурай. Уражжа сіла наступіла. На прадвесьне бывае разводдзе. Гэркулес на раздарожжы. Ралдьлю трэба баранаваць. На сцэне іграю не вялікую ролю. Ільля наробіць гнільля. Жыцьцё, як мёду піцьцё. Наша Хацім'я хоча капусты і бацьвіньня. Скінь гэтае рызьзё. Венікі вяжуць з бярозавага вецьця. На гальлі было гняздо. Мая сястра Галя. Пацямнела ў ваччу. Мост збудаваны з тоўстага бярвеньня. Стаіць крушнямі каменьне. Крыльлем махае, а ляцець ня можа (вятрак). Льецца (льлецца) Нёман паміж гораў. Зазьзялі зоры ў ясным небе. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела. Колы мажуць каламазьзю.

(Да § 89): У сяле пабудавалі каменны дом. Мы купілі насьценны калян-дар. У нас дзераўляныя ложкі. Каля гары вапенныя капальні. Раньняя зорка. Шкляныя дзьверы. Чырвоны колер, вінны смак, каменные сэрца - што гэта так? (вішня). Ехаць конна. Пісьменнаму й кнігу ў рукі. Туманныя асеньнія дні. Малады сасоньнік расьце на ўзгорку.

§ 90. ПРАДЛОГІ З ПРЫСЛОЎЯМІ пішуцца разам: уперад, назад, насустрэчу, дагары, зраньня, запраўды, наадзіноцы, улетку, улетку, узімку, ураньні, увечары, паасобку, уваччу, пабеларуску, пачэску, потым, загадзя, наўмысьля, спакваля, заўсёды, адкуль, дасюль і г. д.

Таксама разам пішуцца складаныя прыслоўі і ***ні, не*** з прыслоўямі: ніколі, нідзе, некалісь, няма, абеуруч, абыдзе, абыяк, ажно і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Сьпісаўшы, падчыркнуць прыслоўі:

Сонца з ранку жарам пыша; ветрык лісьцем чуць калыша, вее чуць паўзьверх зямлі. Што ўвесну ножкаю коп, то ўзімку ручкаю хоп. Гэта зроблена наўмысьля. Ішлі мы памаленьку, вобмацак, каб папацёмку на што не наткнуц-ца. Абыяк прышло - лёгка з рук зышло. Грозен рак, да ззаду вочы. Папаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Ветрык ледзь-ледзь набяжыць. Пусты ўлетку нашы сёлы. Вясна тым часам рабіла сваё дзела. Маеш час, але ня ўмееш тым часам распарадзіцца. Сьпераду грэе, а ззаду вецер вее. Шатавіла-матавіла панямецку гаварыла, патурэцку заварочвала; сьпераду шыльца-вільца, спадысподу палат-но, а зьверху аксаміт. Так-сяк накасяк, абы не палюдзку. Свой свайму паняволі брат. Па няволі ня плачуць. Ні калі то было, ні калі то будзе. Ня здраджу ніколі.

§ 91. Адмоўнасьць ***ні*** пішацца:

1) калі ***ні*** можна замяніць на ***ані***, напрыклад: ***ні*** разу, ***ні*** гугу; ***ні*** вала, ***ні*** кала; ня ўмею ***ні*** чытаць, ***ні*** пісаць - хочуць на караля абаброаць; ***ні*** панюхаць не далі... (***ані*** разу, ***ані*** гугу; ***ані*** вала, ***ані*** кала; ня ўмею ***ані*** чытаць, ***ані*** пісаць і г. д...).

2) у злучэньнях ***як ні, куды ні, што ні, каго ні*** і інш., калі сказ ня мае адмоўнага сэнсу: як ні круці, а трэба умярці. Куды ні кінь - усюды клін і г.д.

3) з адмоўнымі займеньнікамі ***ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводзін*** і з адмоўнымі прыслоўямі ***ніколі, нідзе, нічуць, нікуды...***

УВАГА. Трэба ведаць, што ў шмат якіх гутарках беларускае мовы, асабліва-ж заходніх ***ні*** ўжываецца заместа ***не (ня)***, напрыклад: ні буду, ні маю, ні разьбяру, ніпагода, нівясёлы дзень, німа, ніхай і г. д.

ЗАДАНЬНЕ. Перапісваючы, дзе можна, зьмяніць ***ні*** на ***ані***:

Бяды, калі ў жыце лебяда, але няма горшай бяды, калі ні жыта, ні лебяды. Колькі качка ні мудруй, а лабудзем ня будзеш. Ні мора, ні зямля - караблі ня плаваюць, бо нельга (балота). Ні відам ня відаць, ні ў казках сказаць. Ні за што, ні пра што. Ні ладу, ні складу. Ні сьцяты, ні павешаны. Ні рыба, ні мяса. Як ваўка ні кармі, а ён усё ў лес глядзіць. Гулявы нож ні на што ня згож. З дурным ні знайсьці, ні згубіць.

§ 92. Некаторыя прадметнікі маюць *устаўку* (суфікс) ***ак*** або ***ік***: галубочак, ножык... Калі, зьмяніўшы склон, галосны перад ***к*** выпадае, то трэба пісаць ***–ак*** (галубочка - галубочак); а калі не выпадае, то ***-ык*** (ножыка - ножык).

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўшы, падчыркнуць устаўкі ***-ак*** і ***-ык***:

Разумен гаршочак, а ў ім сем дзірачак (галава). Поўны падпечак белых курачак (зубы). За белым бярэзьнічкам талалайчык брэша (язык). А што цябе прынясло - ці чаўночак, ці вясло? Прыляцеў сакалочак у зялёны садочак. Хлопчык парэзаў пальчык. Ветрык вее, дожджык сьціхае.

§ 93. ЗЛУЧОК ужываецца ў гэткіх разох:

1) для злучэньня дапаможных частак ***бы, б, жа, ж*** з папярэднім словам: добра было-б, каму-б гэта даць, а мой-жа ты суседзька! ды куды-ж ты, дуб зялёны, пахіляешся?

Калі-ж ***бы, б*** і ***жа, ж*** сходзяцца разам, то яны паміж сабою злучком не злучаюцца: калі-ж бы мне пайсьці, вось быў-бы ж ты рады і г.д.

2) для злучэньня складаных прыйменьнікаў ***з-за***, ***з-пад*** - *з-за стала, з-пад лому* і г.д.

3) у падвойных прозьвішчах: *Дунін-Марцінкевіч, Сьвятаполк-Мірскі, Дуж-Душэўскі.*

4) для злучэньня двух слоў, якія азначаюць тое самае паняцьце: *узьвей-вецер, вецер-дуроўнік, шура-бура, шчыр-бор, хлеб-соль, рута-мята, хлопцы-малойцы, пацяклі-паплылі.*

5) у складаных прыметніках: *сьнежна-белы, цёмна-сіні.*

§ 94. ЗЛОЖНЫЯ СЛОВЫ. Некаторыя словы зрасьліся так цесна, што пішуцца без злучка: *Беларусь, сенажаць, вялікдзень, чарназём, самасейка, чарваточына, чарнобыль, ветрагон, чартапалох, навабранец, белавусы, белагаловы, сьветлавокі, даўгавязы, гарбаносы* і шмат іншых.

У рэдкіх разох зложаныя словы не падлягаюць аканьню, напрыклад: *што-дня, штодзённы, гэтарочны* і некаторыя новастворaныя навуковыя тэрміны: *мовазнаўства, прыродазнаўства, словавытварэньне* і падобн.

§ 95. ПРАДЛОГІ ПЕРАД *І*. Калі прадлог канчаецца на галосны гук, то ***і*** замяняецца на ***й***, як заўсёды пасьля галоснага: зайсьці, дайсьці, найсьці, знайсьці, прыйсьці, выйсьці; зайду, дайду, найду, знайду, прыйду; наймо, прыймо, займо, займеньнік, зайграць...

Трэба заўважыць, што формы *нашоў, знашоў, зашоў, прышоў, вышаў* ужываюцца замест *найшоў, зайшоў* і г. д. (на, за... + ішоў = найшоў, зайшоў...).

Калі прадлог канчаецца на зычны, то ***і*** (як заўсёды) посьле цьвёрдага зычнага выгаварваецца як ***ы***: *адысьці, падысьці, зысьці; адышоў, падышоў, зышоў; адыду, надыду, зыду; спадысподу* (ад, пад, з + ісьці, іду, ішоў = адысьці, адыду, адышоў, падышоў...).

УВАГА. Гэтае самае гукавае зьявішча маем і тады, калі адно слова канчаецца цьвёрдым зычным, а другое пачынаецца на ***і***: у такім палажэньні чуваць ***ы***, а не ***і***. Напр.: *ён і яна* выгаварваецца як *ён ы яна*; *ён ішоў* - як: *ён ышоў*, *мой брат Ігнат* - як: *мой брат ыгнат*. Гэтае зьявішча на пісьме

не адзначаецца, а калі пасьля зычнага зрабіць паўзу (перарыў), то ***і*** выгаварваецца так, як пішацца: *мой брат - Ігнат, ён - і яна...*

ЗАДАНЬНЕ. Перапісаўшы, падчыркнуць злучэньні прадлогаў з ***і***:

Абыяк прышло, лёгка з рук зышло. З дурнем ні знайсьці, ні згубіць. Кругом абышоў, нічога не знашоў і назад прышоў. Мы ўвашлі ў хату. Прышлі дадому раніцай. Покі сонца ўзыдзе, раса вочы выесьць. Чалавек з подысьцем (з хітрыкамі). Застлося адно падысподдзе.

§ 96. ПЕРАНОС СЛОВА. Словы пераносяцца ў другі радок складамі: *са-ро-ка, саро-ка; ве-рацяно, вера-цяно, верацяно-но*.

Пры пераносе прынята трымацца такіх правіл:

1) адна літара не пакідаецца і не пераносіцца. Нельга, напрыклад, перанесьці так: *у-мірацьь, ста-ю, я-ма;*

2) злучэньне зычных разьбіваецца: *кон-на, пісь-мо, паль-цы, насень-не, галь-лё, суч-чо, вар-та, страш-на, каз-ка, цёп-лы, леп-шы, друж-ба, вярнуц-ца, вац-цаць, падыспод-дзе або падысподзь-зе* і г. д. Таксама *хвой-ка, сой-ка, лаў-ка, галоў-ка...* Але ***дз*** і ***дж*** ніколі не разьбіваюцца, калі азначаюць адзін гук: *гарадз-кі, дож-джык*;

3) калі прыстаўка творыць склон, то яна пры пераносе аддзяляецца: *на-стольнік, пры-ткнуцца, ад-значыць, ад-жануць* і г. д., але нельга перанасіць так: *ад-ышоў, уз-ыду,* бо тут няправільны падзел на склады; трэба - *productы-шоў, узы-ду* і г. д.

4) пры пераносе слова ставіцца знак пераносу (-).

§ 97. ЧУЖАЗЕМНЫЯ СЛОВЫ, узятыя з чужое мовы даўно, пішуцца так, як гэта чуваць у штодзённым ужытку: *літара, аканом, арганісты, паляруш, калідор, леварвэр (і равольвар), пратакол.*

Чужаземныя словы, нядаўна ўвайшоўшыя ў беларускую мову, асабліва-ж навуковыя тэрміны, пераважна перадаюцца па магчымасьці, так, як у тэй мове скуль яны ўзятыя: *тэлэграф, тэлеграма, колёквіум, геаграфія, геомэтрыя, тэрыторыя, унівэрсытэт, эволюцыя, элемэнт, інтэлігенцыя* і г. д.

У некаторых з такіх слоў ужо аканчальна прынята частковае аканьне, напрыклад: *літ**а**ратура*, не *літэратура* (пад уплывам слова *літара*), *рэдакт**а**р, дырэкт**а**р, інспэкт**а**р*, а не *рэдактор, дырэктор, інспэктор* - пад уплывам беларускіх *знахар, пісар* і падобн.

Некаторыя словы, нядаўна перанятыя ў народзе, так хутка і глыбока ўсвоіліся ў народнай мове, што і ў літаратурнай мове прынята іх пісаць з поўным аканьнем, напрыклад: *аратар* (оратор); *камісія, камітэт, камісар, вакзал, аказія*.

Заместа чужаземных падвойных зычных пішуцца простыя: *каса, маса, тэлеграма, Фінляндыя, Голяндыя, а не - касса, масса, тэлеграмма, Гольляндыя, Фінляндыя* і г. д.

Аднак у некаторых словах застаецца падваеньне: *Ганна, манна, ванна, мадонна, Будда, Мэкка...*

Чужаземнае ***l*** (сярэдняе) перадаецца мягкім ***ль***, як у словах *лямпа, пляц, плямка, клямка; Лёндан, лёзунг, монолёг, лёяльны, філёзофія* і г. д., або цьвёрдым ***л***, як у словах *капітал, ідэал, інтэграл, адмірал, артыкул, матэрыял, пратакол, формула, канікулы, бібула, трыбунал* і інш.

У чужаземных славох (у аснове) не дапускаецца цеканьне і дзеканьне, а дзеля таго: *дыплёмат, тыран, дынаміт, тып, тэатр, аптэка, тэлеграма, дэпо, студэнт* і г. д., а не - *дзінаміт, ціп, студзент* і г. д.

Не зьмягчаюцца звычайна й зычныя ***з, с*** і ***ц***: *асыстэнт, магазын, пазыцыя, коопэрацыя* і г. д., але *фантазія, поэзія, аказія, Азія, Сібір* і інш.

Апрача слоў здаўных-даўна абеларушчаных - *Піліп, Язэп, хунт, кахля, хваля, Хама, Хведар...* - чужаземны гук ***ф*** перадаецца праз ***ф***: *форма, фронт, маніфэст, фамілія, фабрыка, Францыя* і г. д.

УВАГА. Перадача чужаземных слоў блізка ўва ўсіх славянскіх мовах выклікала і выклікае большыя ці меншыя труднасьці.

Асаблівую труднасьць для беларускай мовы вытварае аканьне. Трэба думаць, што заўсёды будзе тэндэнцыя (нахіл) і, проста, жыцьцёвая патрэба праводзіць аканьне і ў чужаземныя словы. Але правясьці поўнае аканьне - ***а, я*** на месцы ***о, э, е*** трудна будзе дзеля дзьвёх прычын. Першае, што такое аканьне залішне адрывала-б слова ад яго радаводу, напрыклад: *талягрaма, гяаграфія, балятрыстыка*(!)... Другое і важнейшае, што гэта ня зусім згодна з народнай фонэтыкай, дзе маем звычайна на месцы ненаціскных ***э, е*** гукі ***ы***, ***і*** або дужа збліжаныя да іх: *арышт, канцылярыя, тылігрaма, тыятр (ціятр)*. Літары ***э*** і ***е*** азначаюць гукі не залішне далёкія ад такога жывога выгавару, каб нельга было іх пакінуць. Праўда, яны нарушаюць правіла аб аканьні, але затое... вучаць крыху чужаземных слоў, ужываных усімі народамі сьвету.

Магчыма, што правядзецца аканьне адносна да ***о***: прафэсар, маналёг (заместа *профэсар, монолёг*) і г. д. Але і тутака прыдзецца, відаць, прынамсі ў некаторых разох затрымаць ***о*** ненаціскное, напрыклад: *антолёгія* (выбар вершаў – “красак”) і *онтолёгія* (“наука аб быцьці”). Тутака вельсмі характэрны прыклад такіх беларускіх слоў, як *мовазнаўства, прыродазнаўства* і падобныя (***о*** не пад націскам!).

Сказ

§ 98. ПАЎТОРНЫЯ ПЫТАНЬНІ. (гл. “Першае кола” лекцыі 31-38).

1) Што такое сказ? Якія бываюць віды сказаў?

2) Якія часьціны сказу асноўныя і якія даданыя?
3) Што такое дзейнік, выказьнік, дапаўненьне, азначэньне?
4) Якія бываюць акалічнасьці?
5) Што такое просты і зложаны сказ?
6) Перад якімі злучнымі словамі ставіцца коска?
7) Якія знакі прыпынку стаяць пры выклічніку?(гл. “Другое кола” лекцыя 31).
8) Калі ставіцца пункт, пытальнік, клічнік?

§ 99. ПРЫДАТАК - гэта азначэньне, выражанае звычайна прадметнікам; стаіць яно ў тым самым склоне, як і тое слова, да якога яно адносіцца. Напрыклад: астаўся адзін сын, *сірата*. Эх ты, Нёман, *рака*. Янка, *брат майго таварыша*, вельмі любіць паляваньне. Праляцела борзда лета, *наша сьветлая пара*. Па моры ходзяць караблі, *або вялікія параходы*.

§ 100. ПАБОЧНЫЯ СЛОВЫ. Такія словы, што выражаюць у сказе нейкую пабочную ўвагу, паясьненьне, называюцца пабочнымі словамі. Напрыклад: Напішы мне, *калі ласка*, пісямко да хаты. Яго, *відаць*, у хаце ня было. *На жаль*, я не памятаю такога здарэньня. Ох, паплыў-бы я, *здаецца*, хмаркі, разам з вамі.

§ 101. **ЗВАРОТАК** або **КЛІЧНАЕ СЛОВА**. Слова, што азначае імя асобы або назоў прадмету, да якога зьвяртаюцца з мовай, называецца ***звароткам*** або ***клічным словам***. Напрыклад: *Саўка!* зьбегай, сынок, вады! Ня кувай ты, *шэрая зязюля*, сумным гукам у бары! *Хмаркі цёмныя, мае братанькі!* вецер гоніць без дарожанькі.

§ 102. ЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ. Кожную часьціну сказу можна разьвіць ў цэ-лы сказ. Напрыклад: заместа - *ніхто ня ведае чужога абеду* можам сказаць: *ніхто ня ведае, як хто абедае*. Сказ *як хто абедае* - гэта разьвітае ў цэлы сказ дапаўненьне і залежыць ад сказу *ніхто ня ведае* - гэта асноўны сказ; *як хто абедае* - гэта даданы сказ. Даданы сказ называецца інакш ***залежным***, бо залежыць ад асноўнага. Сказ асноўны інакш называецца ***незалежным***.

Таксама, як сказ дапаўненьня, могуць быць даданыя сказы дзейніка, выказьніка, азначэньня і розных акалічнасьцей, калі яны замяняюць гэтыя сасьціны і адказваюць на іх пытаньні.

Вось прыклады розных даданых сказаў:

1. ***Сказы дзейніка***: І той багатыр, *хто мае ўсялякага дабра*, і той, *хто дужы і здаровы*. *Што ўпала, то й прапала*.
2. ***Сказы выказьніка***: *Якія мы самі*, такія й нашы сані. *Якая яда*, такая й хада.
3. ***Сказы дапаўненьня***: *Што сёньня зробіш*, таго заўтра ня будзеш рабіць. Ня чынь другому таго, *чаго сам ня любіш*.
4. ***Сказы азначэньня***: Радасны й вясёлы пад'яжджаў Пятрусь у сяло,

5. *каторага ён ня бачыў ад самых Каляд*. *Колькі ў рэшаце*, столькі ў яго праўды. Толькі музыка, *катораму ня было чаго рабіць*, падышоў да іх. А дзе тая крынічанька, *галуб што купаўся*?

6. ***Сказ акалічнасьці месца***: *Дзе нянек многа*, дзіця безнога. І думкі міжволі імкнуцца туды, *дзе расьцвіла вясна*. *Адкуль хмара*, адтуль і дождж.

7. ***Сказ акалічнасьці часу***: *Пакуль сонца ўзыйдзе*, раса вочы выесьць. Тады, госьцю, бывай у мяне, *калі поўна ў гумне*. *Як толькі гром загрыміць*, тады выганяюць жывёлу на пасьбу.

8. ***Сказ акалічнасьці способу***: Плыве шумліва, *як рака*, бяседа вольная такая. Асёл так шчыра ўчыцца ўмеў, *што кніжкі ўсе як сена зьеў*. Байбак ляжыць, *аж балахон дрыжыць*. Гол, *як сакол*.

9. ***Сказ акалічнасьці мэты***: Парой ён спыніцца, *каб лепей завастрыць пяро гусінае*. Штось пачала казаць, *каб заспакоіць плач*.

10. ***Сказ акалічнасьці прычыны***: Шануйце песьні свае, *бо сьпяваюць нават жабы ў багне*. Затым сьляпы плача, *што сьцежкі ня бача*.

11. ***Сказы умоўныя*** выражаюць умоўную прычыну: *Калі ты разумны*, адгадай загадку. Бо нашто каласы, *калі няма васількоў*. *Калі гаспадар у карчме скача*, то гаспадарка плача. *Каб ня ежка, не адзежка*, дык была-б грошай дзежка.

12. ***Сказы ўступальныя*** выражаюць прычыну, каторая знаходзіцца ў супярэчнасьці з чаканым вынікам, напр.: *Хоць і ведаю*, нічога не скажу. *Хоць і ведаю* - прычына; "нічога не скажу" - чаканы вынік. Прычына з вынікам у супярэчнасьці, бо, калі *ведаю*, то можна чакаць, што *скажу*. Вось іншыя прыклады: *Хоць гэта і недастатачная прычына*, але я уступлю. *Хоць колькі не вучы асла*, аслом ён будзе да канца. Як неяк холадна на сьвеце, *хоць май даўно ўжо на дварэ*.

§ 103. ПАБОЧНЫЯ СКАЗЫ, падобна да пабочных слоў, выражаюць нейкую пабочную ўвагу, паясьненьне. Напрыклад: І яшчэ, мой сын, *прашу я*, човен кінь у адрыне. Забраў Цішка ўсе свае цацкі, кашулькі (*нават і ката Рудзьку хацеў - бы забраць, але малая Параска не дала*) ды пашоў да сястры за сына.

§ 104. СКАРОЧАНЫЯ І ДАДАНЫЯ СКАЗЫ ня маюць злучных слоў і пачынаюцца найчасьцей з дзеяпрыметніка або дзеяпрыслоўя (формы на ***-чы, -ўшы, -ны, -ты, -лы***). Напрыклад: *Гальлё **спусьціўшы** над парканам*, расла тут грушка з тонкім станам. А каля хаты у садочку, ***схіліўшысь** ціхенька ў куточку*, стаялі вербы дзьве старыя. ***Апусь-ціўшы** нізка стройны валасок*, плача сірацінка, ные каласок. ***Нязгубіў-шы***, не шукай. *Чужое **бяручы***, сваё гатуй. На лёдзе паказаліся палонкі, ***прагрэтыя** сонцам*. Падышоў да работніткаў, ***перанасіўшых** бярвень-не*. Разагнуліся сьпіны і бліснулі твары, ***загарэлыя** ад сонца*. Гэтак думае ён, ***абціраючы** сьлёзы*.

§ 105. ЗЛОЖАНА-ЗАЛЕЖНЫ І ЗЛОЖАНА-ЗЛУЧАНЫ СКАЗ. Калі зложаны сказ мае ў сабе залежны сказ, то гэта ***зложана-залежны*** сказ. Напрыклад: *Што з воза ўпала, то й прапала. Таму сьляпы плача, што сьцежкі ня бача*.

Але зложаны сказ можа складацца з раўнасільных незалежных сказаў. Гэта ***зложана-злучаны*** сказ. Напрыклад: *Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямлю. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх млее.*

Тутака сказы незалежныя адзін ад другога і ***злучныя*** сэнсам, а часта і рознымі злучнікамі: а, і, але, бо, ці, толькі і інш.

§ 106. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ маюць азначыць на пісьме тое, што ў мове выражаецца прыпынкам або зьменай голасу (*інтонацыя*).

Пункт (.) - знак найвялікшага прыпынку, паказвае, што думка і сказ зусім закончаныя.

Найчасьцей ужываны знак, што нават прыклады лішнія.

Коска (,) - знак найменшага прыпынку, паказвае, што думка і сказ ня скончыліся, што далей ідзе нейкае дапаўненьне або аб’ясьненьне.

Коска выдзяляе зваротак (клічнае слова), прыдатак, пабочнае сло-ва і пабочныя сказы, даданыя сказы з асноўнага і разьдзяляе падобныя часьціны ў зьлітым складзе. Напрыклад:

Пойдзем, братка, на работу! Будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам. Такая ўжо, відаць, была яго доля. Кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць. Будуць вятры за вугламі выць і плакаць, і стагнаць. Сад, што быў чорны, ужо распусьціўся. Чалавек, покі ў горы не пабудзе, ня знае добра.

Коска можа разьдзяляць нават незалежныя сказы, калі яны кароткія і блізка да сябе прымыкаюць, або калі паміж імі стаяць ***і, а*** і ***але***, напрыклад: *Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямельку. Лета зьбірае, а зіма паядае. Загрымеў гром, і пашоў дождж.*

Пункт з коскай *або* ***пасрэднік (;)*** - знак пасярэдняга значэньня паміж пунктам і коскай, дзеліць сказы незаконченыя, але па сваёй думцы блізкія міжы сабою. Напрыклад:

Гасьне корчык на камінку; пацямнела ў хаце; поўнач пеўні пракры-чалі, да ня сьпіць ўсё маці. Вясной косы сонца штодзень робяцца цяплейшымі. Птушкі пяюць зычней і весялей; перайка на іх асьвяжаец-ца, і самі яны ажыўляюцца.

Два пункты (:) ставяцца:

1) перад пералічэньнем, калі ёсьць слова, што абдымае ўсё пераліча-нае, напрыклад: *Год мае чатыры* ***поры***: вясну, лета, восень і зіму.

2) паміж незалежнымі сказамі, калі адзін аб’ясьняе другі: *Тут ня гандаль, тут ня крама: няма дзёгцю, няма солі. Прышла пара касавіцы: трэба прымацца за касьбу.*

Працяжнік (–), быццам пункт, перарыў, сярод няскончанага сказу. Працяжнік ставіцца пасьля пералічэньня, або там, дзе прапушчана нейкае

слова, і, наагул, тады, калі хочам зьвярнуць *працягнуць* увагу слухача. Напрыклад: *Вясна, лета, восень і зіма - поры году. Чужая сіла - асіна. Лішняя нітка - палатну завада. Глянце - нехта едзе. Падсадзі - сарву грушку.*

Апрача таго, працяжнік ужываецца ў перадачы гутаркі для аддзяленьня мовы аднэй асобы ад другой і пры адказе на пытаньне: *А хто там ідзе? - Беларусы*.

Недаказ *або* ***многакроп'е (...)*** ставіцца, калі думка не даказана да канца, абрываецца, напр.: *Сказаў-бы я табе... але што там гаварыць!*

У ***чужаслове ("-")*** ставяцца або чужыя словы (ня тэй асобы, што гаворыць, ці апавядае), або словы нечым асаблівыя, напр.: *Узяў шапку і, сказаўшы: "аставайцеся здаровыя!" вышаў з хаты. "Наша Доля" - першая беларуская газэта. Прызнаюся, я не спадзяваўся такой "далікатнасьці" ад пана.*

У ***дужкі*** бярэцца паясьненьне, пабочнае слова або пабочны сказ: *Баяцца не цівуна, а яго бізуна (старая прыказка)*.

Пытальнік (?) стаіць пасьля пытальнага сказу: *Ды куды ты, дуб зялёны, нахіляешся?*

Клічнік (!) выражае выкліч, напрыклад: *Добры вечар, пане гаспадару! Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? брацьця! ці хопіць нам сілы? Гэй наперад, покі сэрца б'ецца, рвецца на прастор! Годзі млеці ў паняверцы! Гэй, да сонца! гэй, да гор! Сёньня ў нашай моцы гора, мы жыцьця гаспадары!*

ЗЬМЕСТ.

Заўвагі

Электронны варыянт “Беларускай граматыкі для школ” я надрукаваў пры істотнай дапамозе Сяргея Яўдахі з факсымільнага выданьня выдавецтва “Народная асьвета” 1991 г. Факсыміле прадастаўлялі Даніла Твурановіч-Сеўрук пры пасярэдніцтве Мікалая Суркова (для першае вэрсыі пад MS-DOS) і Павал Колас [pavel.kolas@mailcity.com] (для другое вэрсыі пад Word Win’95).

Пры ўзьнікненьні пытаньняў ці выяўленьні памылак збвяртайцеся, калі ласка, да мяне па адрэсе: Ales’ Jaudacha 2:450/158.21@Fidonet.

Аляксандар Яўдаха.